

Gender, Taal en Politiek

Het verschil in gebruik van verbale communicatiekenmerken, toegekend aan de vrouwelijke spreekstijl, tussen Nederlandse vrouwelijke en mannelijke fractieleiders in hun toespraken gegeven tijdens de Algemene Beschouwingen.

Universiteit Leiden

Isabel van Duinen - S1551833

MA Linguistics

Universiteit Leiden – Faculteit Geesteswetenschappen

Eerst lezer: Prof. Dr. J.C. de Jong

Tweede lezer: Dr. R.J.U. Boogaart

Augustus 2020

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
Samenvatting	5
1. Inleiding	7
1.1 Het onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017)	7
1.2 Aanleiding scriptieonderzoek	8
1.3 Aanpak van het onderzoek	9
1.4 Relevantie	9
1.5 Opbouw scriptie	10
2. Theoretisch kader	11
2.1 Verbintenis tussen taal en gender	11
2.1.1 De vrouwelijke spreekstijl in de politiek	13
2.2 Onderzoek Grebelsky-Lichtman (2017)	13
2.3 Theorieën benoemd in Grebelsky-Lichtman (2017)	15
2.3.1 IMT en PIM	15
2.3.2 AAT	16
2.3.3 Gender-oriented political communication approach	16
2.3.4 Multimodal Communication Approach	17
2.4 Grebelsky-Lichtmans selectie van talige kenmerken	17
2.5 Kritische bespreking van operationalisatie kenmerken door Grebelsky-Lichtman (2017)	19
2.6 Kenmerken vrouwelijk spreekstijl zoals opgesteld door Grebelsky-Lichtman (2017)	20
2.6.1 Gebruik van emotionele verwijzingen	20
2.6.2 Gebruik van persoonlijke voorbeelden	20
2.6.3 Passief taalgebruik	21
2.6.4 Gebruik van afzwakkende taalelementen	21
2.6.5 Verzoeken doen aan medepolitici	21
2.6.6 Het stellen van vragen	22
2.7 Samenvatting en vooruitblik	23
3. Methode	24
3.1 Inleiding	24
3.2 Methode onderzoek Grebelsky-Lichtman (2017)	24
3.3 Corpus	26
3.4 Beperkingen	27
3.5 Stappenplan methode scriptieonderzoek	27
3.6 Operationalisatie van communicatiekenmerken	29
3.6.1 Gebruik van emotionele verwijzingen	29
3.6.2 Gebruik van persoonlijke voorbeelden	30
3.6.3 Passief taalgebruik	31
3.6.4 Gebruik van afzwakkende taalelementen	31
3.6.5 Verzoeken doen aan medepolitici	32
3.6.6 Stellen van vragen	33

4. Resultaten	34
4.1 De resultaten per groep sprekers	34
4.2 Analyse per spreker	35
4.2.1 Analyse AB Femke Halsema (2006)	36
4.2.2 Analyse AB Marianne Thieme (2007)	36
4.2.3 Analyse AB Jolande Sap (2011)	37
4.2.4 Analyse AB Lilian Marijnissen (2018)	37
4.2.5 Analyse AB Mark Rutte (2006)	38
4.2.6 Analyse AB Alexander Pechtold (2007)	38
4.2.7 Analyse AB Emiel Roemer (2011)	39
4.2.8 Analyse AB Thierry Baudet (2018)	39
5. Conclusie en discussie	41
5.1 Gebruikte communicatiekenmerken mannelijke en vrouwelijke fractieleiders	41
5.2 Resultaten analyse mannelijke en vrouwelijke fractieleiders	42
5.3 Eindconclusie	43
Bibliografie	47
Bijlagen (digitaal)	
Bijlage 1 Analyse AB Femke Halsema (2006)	
Bijlage 2 Analyse AB Marianne Thieme (2007)	
Bijlage 3 Analyse AB Jolande Sap (2011)	
Bijlage 4 Analyse AB Lilian Marijnissen (2018)	
Bijlage 5 Analyse AB Mark Rutte (2006)	
Bijlage 6 Analyse AB Alexander Pechtold (2007)	
Bijlage 7 Analyse AB Emiel Roemer (2011)	
Bijlage 8 Analyse AB Thierry Baudet (2018)	

Voorwoord

Voor u ligt mijn masterscriptie, met als onderwerp het gebruik van communicatiekenmerken door vrouwelijke en mannelijke fractieleiders in hun toespraak tijdens de Algemene Beschouwingen. Deze scriptie is geschreven ter afronding van de Master Linguistics aan de Universiteit Leiden. Van februari 2019 tot augustus 2020 ben ik bezig geweest met het onderzoek en het schrijven van deze scriptie.

Deze scriptie is tot stand gekomen naar aanleiding van het vak Retorisch Vuurwerk. Tijdens de colleges is er meerdere malen ter sprake gekomen dat Nederlandse vrouwen ondervertegenwoordigd zijn in de wereld van de retoriek. Er zijn maar weinig vrouwen die echt bekend staan om hun spreekvaardigheid. Tevens is er op 12 december 2018 een artikel verschenen in het Algemeen Dagblad waarin Lilian Marijnissen, fractievoorzitter van de SP, stelde dat ze er in een debat rekening mee houdt dat ze een vrouw is en dat ze zich ervan bewust is dat hierdoor haar manier van spreken anders over kan komen. De combinatie van de colleges en het artikel heeft mijn interesse gewekt in de combinatie van gender, politiek en taal en hoe deze drie onderwerpen zich tot elkaar verhouden.

Het schrijven van deze scriptie heb ik als leerzaam ervaren en ik vond het leuk om toe te kunnen passen wat ik het afgelopen jaar tijdens de Master heb geleerd op het gebied van onder andere retoriek. Ondanks dat het schrijven af en toe best een uitdaging vormde, mede door de manier waarop het onderzoek van Grebelsky-Lichtman opgezet was, heb ik het idee dat het uiteindelijke resultaat iets is geworden om trots op te zijn.

Bij dezen wil ik mijn scriptiebegeleider, Prof. Dr. J.C de Jong graag bedanken voor alle hulp en tips die hij mij tijdens het onderzoeken en het schrijven heeft gegeven. Dankzij hem en zijn waardevolle begeleiding is de scriptie geworden zoals het nu is. Ook wil ik mijn vriend Mitch, mijn vrienden en mijn familie bedanken voor de eindeloze stroom aan support en de manier waarop ze mij de afgelopen anderhalf jaar gemotiveerd hebben om de eindstreep te behalen.

Isabel van Duinen
Delft, 6 juli 2020

Samenvatting

Naar aanleiding van de toenemende aandacht voor de vrouwelijke retoriek in de politiek en de publicatie van Grebelsky-Lichtman (2017) is er in deze scriptie onderzoek gedaan naar het gebruik van vrouwelijke communicatiekenmerken door acht Nederlandse fractieleiders, vier vrouwen en vier mannen. Door van iedere fractieleider één toespraak te onderzoeken op het gebruik van zes verschillende aan de vrouwelijke spreekstijl toegekende communicatiekenmerken, zoals opgesteld door Grebelsky-Lichtman (2017), is er getracht om een antwoord te geven op de volgende hoofdvraag:

In hoeverre gebruiken Nederlandse vrouwelijke en mannelijke politici communicatiekenmerken toegekend aan de vrouwelijke spreekstijl in hun toespraken gegeven tijdens de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer, gebaseerd op het model van Grebelsky-Lichtman (2017)?

De deelvraag die in dit scriptieonderzoek geadresseerd wordt is als volgt:

In hoeverre kan er een sterk verband aangetoond worden tussen communicatiekenmerken en gender in een beperkt corpus?

Grebelsky-Lichtman heeft haar onderzoek gefundeerd op verschillende theorieën, zoals IMT, PIM en AAT. De theorieën zijn afkomstig uit relevante literatuur op het gebied van communicatie en politiek. Centraal in het onderzoek staat de analyse van een corpus bestaande uit 24 toespraken gegeven door 12 invloedrijke vrouwelijke politici, afkomstig uit verschillende Westerse landen, waarin wordt onderzocht welke communicatiekenmerken door deze vrouwen gebruikt worden.

De conclusie van het onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017) is dat de geanalyseerde vrouwen allemaal gebruik maken van een zogenoemd gemixt communicatiemodel, bestaande uit het gebruik van voornamelijk mannelijke communicatiekenmerken en een minimale hoeveelheid kenmerken gekoppeld aan de vrouwelijke spreekstijl, en vrouwelijke non-verbale communicatiekenmerken. Door te onderzoeken in welke mate de Nederlandse fractieleiders gebruik maken van vrouwelijke communicatiekenmerken kan de conclusie getrokken worden of er in Nederland ook sprake is van het gebruik van een gemixte communicatieset of dat de Nederlandse fractieleiders zich vasthouden aan de kenmerken die worden gekoppeld aan hun gender vanuit gevestigde wetenschappelijke inzichten.

De conclusie van dit scriptieonderzoek is dat de Nederlandse fractieleiders communicatiekenmerken gebruiken die onafhankelijk zijn van hun gender. De geanalyseerde mannelijke en vrouwelijke fractieleiders gebruiken beide een minimale hoeveelheid vrouwelijke kenmerken in hun toespraken. Ook is er geconcludeerd dat vrouwen significant meer gebruik maken van het aan de vrouwelijke spreekstijl toegekende communicatiekenmerk *verzoeken doen aan medepolitici*, en dat de mannen significant meer gebruik maken van het aan de vrouwelijke spreekstijl toegekende communicatiekenmerk *stellen van vragen*. Om aan te tonen in hoeverre de verschillen in gebruik van alle zes communicatiekenmerken significant zijn is er gebruik gemaakt van *log likelihood*, een berekening die geschikt is om te gebruiken voor verschijnselen die weinig voorkomen in een corpus.

Er kan in dit corpus niet aangetoond worden dat er een verband bestaat tussen communicatiekenmerken en gender. De reden dat ook de mannelijke fractieleiders gebruik maken van vrouwelijke communicatiekenmerken is dat de kenmerken wellicht niet *gender* gebonden, maar *genre* gebonden zijn.

1. Inleiding

Communiceren vrouwen anders dan mannen? Het antwoord lijkt voor de hand liggend, maar ondanks dat er al heel lang zowel mannelijke en vrouwelijke sprekers in de openbare politieke arena zijn, is er pas eind jaren '80 gedegen onderzoek gedaan naar genderaspecten in taalgebruik. De gevestigde inzichten waarin traditionele genderrollen bevestigd worden hebben veel invloed op de manier waarop er nu naar vrouwelijke sprekers wordt gekeken. Dat wil zeggen: men gaat er van uit dat vrouwen op een ander wijze communiceren dan mannen. De vraag is echter niet alleen óf er verschillen zijn in hoe mannen en vrouwen communiceren maar ook hoe deze verschillen te typeren en te verklaren zijn. Twee invloedrijke onderzoekers, Campbell en Tannen, hebben hun uitgebreide visie hierover gepresenteerd. In de bestseller *You Just Don't Understand* (1990) toont Tannen aan dat er absoluut een verschil is tussen de manier waarop mannen en vrouwen communiceren. Campbell, een expert op het gebied van retorische kritiek en vrouwelijke retoriek, noemt in *Men Cannot Speak for Her* (1989) het feminisme en het strijden voor gelijke rechten van mannen en vrouwen de fundering voor de manier waarop vrouwen nu spreken, omdat vrouwen sinds de opkomst van het feminisme hun traditionele rol in de maatschappij meer los konden laten. Daarbij veranderde ook hun retoriek. Sindsdien is er veel over dit onderwerp gepubliceerd.

Het door de wetenschap veronderstelde verschil in communicatiestijl tussen mannen en vrouwen wordt steeds relevanter nu vrouwen een grotere maatschappelijke positie innemen. Het aantal vrouwen in topfuncties neemt toe¹. Ook het aantal vrouwen in politieke functies stijgt. Ten tijde van Kabinet-Balkenende I (2002-2003) was er één van de in totaal veertien ministers vrouw, terwijl dat er tijdens Kabinet-Rutte III (2017-heden) al zes van de zestien zijn². De vrouwelijke stem klinkt luider in het maatschappelijk en politiek debat en kiezers laten hun stem deels afhangen van de communicatiestijl van de politici (zie ook paragraaf 1.4). Het is dus relevant om te onderzoeken wat de vrouwelijke stem in de hedendaagse politiek precies inhoudt, en of die wezenlijk verschilt van de mannelijke stem. Juist in de huidige tijd waarin gender steeds meer fluïde wordt, is het zinnig om veronderstelde verschillen tussen mannen en vrouwen nader te onderzoeken.

1.1 Het onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017)

De toename van het aantal vrouwen in de politiek vormde de aanleiding voor een onderzoeksproject van Dr. Grebelsky-Lichtman, verbonden aan de Universiteit van Jerusalem. Ze deed zeer recent onderzoek naar het taalgebruik van succesvolle vrouwen uit verschillende landen die een belangrijke rol spelen in de politiek. Dit onderzoeksproject bestaat uit verschillende publicaties, waaronder een publicatie met als onderwerp het taalgebruik van Hillary Clinton en Donald Trump tijdens verschillende televisiedebatten (2019). In een andere publicatie maakt ze gebruik van eerder onderzoek waar bepaalde kenmerken van taalgebruik als mannelijk of vrouwelijk bestempeld zijn. Ze kijkt vervolgens of vrouwelijke politici voornamelijk mannelijke of juist vrouwelijke kenmerken gebruiken. Daarvoor analyseert Grebelsky-Lichtman welke verbale communicatiekenmerken (bijvoorbeeld het geven van persoonlijke voorbeelden, het tonen van empathie en het

¹ <https://www.ocwincijfers.nl/emancipatie/participatie-van-vrouwen>, geraadpleegd op 28 april 2020.

² https://www.parlement.com/id/vhnnmt7jpazz/vrouwelijke_bewindslieden, geraadpleegd op 28 april 2020.

gebruiken van boos taalgebruik) en non-verbale communicatiekenmerken (bijvoorbeeld roepen, lachen, oogcontact maken met het publiek) gebruikt worden in de toespraken van een uiteenlopende groep vrouwelijke politici. Ze concludeert dat vrouwelijke politici een mix van verbale kenmerken gebruiken die toegeschreven worden aan de mannelijke spreekstijl in combinatie met het gebruik van non-verbale kenmerken die juist weer toegeschreven worden aan de vrouwelijke spreekstijl. Dat is opvallend: in eerder onderzoek is men ervan uit gegaan dat communicatiestijlen, zowel verbaal als non-verbaal, als typisch mannelijk of vrouwelijk te definiëren zijn. Grebelsky-Lichtman laat zien dat de vrouwen die zij onderzocht, zich niet binnen die veronderstelde grenzen van alleen vrouwelijke communicatiestijlen begeven maar kenmerken uit beide stijlen vertonen, met de nadruk op het gebruik van mannelijke verbale communicatiekenmerken en vrouwelijke non-verbale kenmerken.

Grebelsky-Lichtman is de eerste onderzoeker die kijkt naar de wijze waarop vrouwen communiceren in de politieke context en daarbij gebruik maken van typisch vrouwelijke of mannelijke communicatiekenmerken. Zij doet dan ook een oproep aan anderen om dit onderzoek voort te zetten en in andere landen ook te onderzoeken of vrouwelijke politici gebruik maken van dezelfde mix van voornamelijk mannelijke (en in mindere mate vrouwelijke) verbale kenmerken en vrouwelijke non-verbale kenmerken in hun toespraken.

1.2 Aanleiding scriptieonderzoek

Er is nog geen dergelijk onderzoek gepubliceerd over de toespraken van Nederlandse vrouwelijke politici. Dit vormde voor mij de aanleiding voor deze scriptie. Waar Grebelsky-Lichtman zich alleen focust op vrouwelijke politici en de mate waarin zij vrouwelijke dan wel mannelijke verbale en non-verbale communicatiekenmerken gebruiken, heb ik zowel mannelijke als vrouwelijke politici onderzocht, en doe ik geen onderzoek naar het gebruik van non-verbale communicatiekenmerken (zowel mannelijk als vrouwelijk). Voor zowel de mannen als de vrouwen heb ik enkel onderzocht in welke mate zij gebruik maken van verbale vrouwelijke communicatiekenmerken. Daarmee wil ik antwoord geven op de vraag of vrouwen wezenlijk anders communiceren dan mannen. Als blijkt dat beide groepen gebruik maken van dezelfde, als vrouwelijke aangeduide, communicatiekenmerken zou het verschil wel eens niet zo groot kunnen zijn als eerder gedacht.

Ik breid daarmee enerzijds het onderzoek van Grebelsky-Lichtman uit: ik onderzoek immers ook mannelijke politici. Anderzijds perk ik dit onderzoek in: ik kijk niet naar de als mannelijk aangeduide communicatiekenmerken en ik neem zowel de mannelijke als vrouwelijke non-verbale kenmerken niet mee in mijn analyse, en ik pas het toe op uitsluitend Nederlandse fractieleiders. Uit een korte, door mij uitgevoerde eerste analyse bleek namelijk dat de communicatiekenmerken toegeschreven aan de mannelijke spreekstijl door Grebelsky-Lichtman (2017) te inhoudelijk zijn om toe kennen aan een specifiek gender (zoals bijvoorbeeld het aankaarten van onderwijskwesties en economische kwesties; ook de operationaliseerbaarheid en dus de betrouwbare onderzoekbaarheid van sommige van die kenmerken was problematisch). In de analyse van dit scriptieonderzoek zijn daarom alleen vijf verschillende kenmerken onderzocht die toegekend zijn aan de vrouwelijke spreekstijl door Grebelsky-Lichtman, en waarvan op basis van relevante literatuur duidelijk onderbouwd kan worden waarom juist deze vijf kenmerken een goed beeld geven van het eventuele verschil in spreekstijl van de vrouwelijke en de mannelijke fractieleiders.

De hoofdvraag van mijn onderzoek is daarom:

In hoeverre gebruiken Nederlandse vrouwelijke en mannelijke politici communicatiekenmerken toegekend aan de vrouwelijke spreekstijl in hun toespraken gegeven

tijdens de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer, gebaseerd op het model van Grebelsky-Lichtman (2017)?

Deze hoofdvraag gaat uit van de assumptie dat er een verband bestaat tussen communicatiekenmerken en gender. Dit verband moet eerst worden vastgesteld, alvorens antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag. Daarom is de volgende deelvraag geformuleerd:

In hoeverre kan er een sterk verband aangetoond worden tussen communicatiekenmerken en gender in een beperkt corpus?

1.3 Aanpak van het onderzoek

Politici praten veel: tijdens media-uitingen, algemene overleggen en plenaire debatten. Om een goede vergelijking te maken tussen verschillende spreekstijlen, heb ik een debat gekozen waarin alle fractieleiders aan het woord komen over hetzelfde onderwerp. Dat zijn de Algemene Beschouwingen, het moment dat de Tweede Kamer zich buigt over de begroting van het kabinet. Iedere fractieleider krijgt hier spreektijd om een aantal relevante onderwerpen voor zijn/haar partij uit te lichten, en we kunnen er van uitgaan dat elke uiting goed doordacht is. Er is een corpus opgesteld van acht Nederlandse fractieleiders, vier mannen en vier vrouwen. Het corpus van de toespraken tijdens de Algemene Beschouwingen van verscheidene jaren van de vier vrouwelijke fractieleiders bij elkaar bestaat uit 6943 woorden; het corpus van de toespraken van de vier mannelijke fractieleiders bij elkaar bestaat uit 6354 woorden. Mijn scriptieonderzoek is alleen gefocust op de verbale uitingen van de politici, omdat er van een aantal toespraken geen beelden zijn. Hierdoor is er niet de mogelijkheid om alle non-verbale uitingen uit het model van Grebelsky-Lichtman (2017) te analyseren.

De acht onderzochte politici zijn: Femke Halsema, Jolande Sap, Marianne Thieme, Lilian Marijnissen, Mark Rutte, Emiel Roemer, Alexander Pechtold en Thierry Baudet. Het betreft bij iedere fractieleider zijn of haar eerste deelname aan de Algemene Beschouwingen in de politieke carrière. Ik heb de spreekteksten van de fractieleiders geanalyseerd en voor zowel de mannen als vrouwen onderzocht welke kenmerken toegekend kunnen worden aan hun uitingen. Deze kenmerken kunnen toegewezen zijn aan zowel een mannelijk als een vrouwelijk communicatiepatroon.

1.4 Relevantie

Een onderzoek zoals dit is nog niet eerder is uitgevoerd in Nederland terwijl uit de literatuur blijkt dat de uitingen in zowel taal als presentatiestijl van politici een grote rol spelen in het stemgedrag van de kiezer (Carlson 2007, Dolan 2010) en daarmee ook in het politiek succes van een man of vrouw. Vooral voor vrouwen is het belangrijk dat er gebruik wordt gemaakt van een communicatiestrategie waarin competentie en *likeability* met elkaar in balans zijn om zo succesvol te kunnen zijn binnen het politieke domein (McGinley 2009). De resultaten die blijken uit dit scriptieonderzoek kunnen bijdragen aan het opzetten van een communicatiestrategie voor vrouwelijke politici waarmee politiek succes kan worden vergroot.

Het is belangrijk om te vermelden dat het zogenoemde communicatiemodel met alle verschillende kenmerken zoals opgesteld door Grebelsky-Lichtman voortkomt uit observaties uit verschillende genres en deze door haar samengevoegd zijn tot een model. Dit model is

verder nog niet getest op de spreekstijl van andere politici en daarom niet erg specifiek. Ondanks dat is het een veelbelovende benadering, omdat het een combinatie bevat van politieke welsprekendheid en de keuzes wat betreft communicatie die mannen en vrouwen maken, en het verschil tussen mannen en vrouwen in de politiek. Omdat Grebelsky-Lichtman al een begin heeft gemaakt met onderzoek wat dit onderwerp betreft met een eigen benadering, die zich kenmerkt doordat het een recent onderzoek is en doordat het veel verschillende theorieën samenvoegt, kan dit model geschikt zijn om toe te passen op een ander corpus, zoals het corpus samengesteld in dit scriptieonderzoek. Zo kan er op een controleerbare manier geconcludeerd worden of er een verschil bestaat tussen de spreekstijl van Nederlandse mannen en vrouwen en hoe dit verschil zich uit. Daarnaast is mijn rol in dit onderzoek om aan de hand van mijn eigen analyse een conclusie te trekken over het onderzoek van Grebelsky-Lichtman en om te evalueren wat de wetenschappelijke waarde van haar methode is.

1.5 Opbouw scriptie

De opbouw van deze scriptie is als volgt: het theoretisch kader voor dit scriptieonderzoek bestaat uit een combinatie van een klein deel van het model voortgekomen uit Grebelsky-Lichtman (2017) en relevante publicaties die de Grebelsky-Lichtman (2017) aanhaalt ter ondersteuning van haar bevindingen. Allereerst wordt in hoofdstuk 2 uiteengezet wat de huidige opvattingen zijn over de taal van vrouwelijke politici. Ook wordt er een inleiding gegeven in de *gender theory* en hoe deze theorie zich verhoudt tot mijn onderzoek. Daarnaast wordt toegelicht hoe het onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017) is opgebouwd. Ook wordt het analytisch kader uit de publicatie toegelicht, en worden de resultaten uit haar onderzoek belicht.

In hoofdstuk 3, de Methode, wordt vervolgens uitgelegd hoe dit scriptieonderzoek tot stand is gekomen. Eerst wordt onder andere de methode van Grebelsky-Lichtman (2017) belicht en worden de verschillende communicatiekenmerken die worden gebruikt in de analyse van de toespraken uitgebreid toegelicht, onder andere door te bespreken op welke manier ze voor de analyse in dit scriptieonderzoek geoperationaliseerd zijn.

Hoofdstuk 4, het resultatenhoofdstuk, bevat de analyse van dit scriptieonderzoek geïllustreerd met voorbeelden uit de toespraken.

Tot slot volgt de conclusie en de discussie, voortkomend uit de analyse, in hoofdstuk 5. In dit hoofdstuk wordt onder andere de hoofd- en deelvraag beantwoord en volgt er een discussie over de getrokken conclusies. Ook worden hier suggesties gedaan voor nader onderzoek en worden de sterke en zwakke kanten van de gebruikte methodes en toegepaste literatuur benoemd die naar voren zijn gekomen tijdens het uitvoeren van de analyse.

2. Theoretisch Kader

In dit theoriehoofdstuk wordt de basis gelegd van dit scriptieonderzoek. In de komende paragrafen zal er eerst een breder beeld gegeven worden van dit scriptieonderzoek, waarin de verbintenis tussen taal en gender besproken wordt en de vrouwelijke spreekstijl van centraal staat. Hierna volgt de specifieke positie van Grebelsky-Lichtman (2017) binnen dit kader, in de vorm van een beschrijving van het totale onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017) en een overzicht van de communicatiekenmerken die uit Grebelsky-Lichtman (2017) zijn meegenomen in de analyse van dit scriptieonderzoek.

Deze scriptie vormt een uitbreiding van het onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017). Het is een vervolgonderzoek naar de spreekstijl van vrouwelijke politici, en het vormt een verdere onderbouwing van het model dat Grebelsky-Lichtman heeft gehanteerd. De publicatie van Grebelsky-Lichtman is op enkele fronten niet helder genoeg om te repliceren. Dit geldt met name voor de uiteenzetting van de verschillende communicatiekenmerken, waarbij sommige kenmerken beperkt ingebed zijn in relevante literatuur. Door Grebelsky-Lichtmans keuze van specifieke communicatiekenmerken verder te onderbouwen met gevestigde inzichten uit de wetenschappelijke beschrijving van vrouwelijke politieke retorica, vormt dit scriptieonderzoek een meer complete versie van het onderzoek gedaan door Grebelsky-Lichtman (2017).

Bij gebrek aan een eenduidig inzicht in het gebied van de vrouwelijke spreekstijl in de politiek heb ik getracht om relevante en toonaangevende literatuur op dit gebied samen te vatten om een zo compleet mogelijk overzicht te krijgen van een eventuele typerende spreekstijl van vrouwen in de politiek. Onderzoek naar dit onderwerp kenmerkt zich doordat het een benadering betreft waarbij openbare toespraken van (politiek betrokken) vrouwen geanalyseerd worden op basis van theorieën die traditionele spreekstijlen van vrouwen ondersteunen. Dit is eenzelfde benadering als door Grebelsky-Lichtman gebruikt wordt in haar onderzoek (2017). De benadering typeert zich verder door verschillende deelonderzoeken te presenteren, bij gebrek aan een eenduidig canon van relevant onderzoek dat aansluit op het hoofdonderwerp – de communicatiekenmerken gebruikt door vrouwelijke politici in hun toespraken. Het probleem dat hierbij ontstaat is dat deze deelonderzoeken niet altijd goed aansluiten op het genre van de geanalyseerde toespraken, wat ook in dit scriptieonderzoek het geval is. Desondanks kan er toch een duidelijk beeld geschetst worden van de kenmerken van de vrouwelijke spreekstijl in de politiek, met behulp van verschillende inzichten uit relevante literatuur op dit gebied. Dit volgt in paragraaf 2.2.

2.1 Verbintenis tussen taal en gender

Voordat er een antwoord gegeven kan worden op de vraag welke communicatiekenmerken door Nederlandse vrouwelijke politici worden gebruikt in hun toespraken, moet er eerst een duidelijk verband aangetoond worden tussen taal en gender. Dit verband kan gevonden worden in de zogenoemde *Gender Theory*, waarvan het uitgangspunt is dat mannen en vrouwen handelen en spreken vanuit een bepaald genderperspectief.

Gender speelt een belangrijke rol binnen het communicatiemodel van Grebelsky-Lichtman: het zogenoemde gemixte communicatiemodel. In *Female politicians: a mixed political communication model* (2017) heeft Grebelsky-Lichtman een gendertheorie opgebouwd die gebaseerd is op verschillende theorieën over de verbale en non-verbale communicatie van mannen en vrouwen in de politiek. Deze theorieën verklaren onder andere waarom mannen en

vrouwen spreken zoals ze doen, en welk doel ze daarbij voor ogen hebben. Omdat het hierbij gaat om gender in relatie tot politiek, en er verder in de publicatie van Grebelsky-Lichtman (2017) beperkte aandacht wordt besteed aan de relatie tussen gender en taal, heb ik ervoor gekozen om dit scriptieonderzoek uit te breiden door een gendertheorie toe te lichten die los staat van Grebelsky-Lichtman (2017). Zo kan een afgebakende definitie gegeven worden van gender, wat gender inhoudt en hoe dit verbonden kan worden in aan taal in verschillende contexten – in het geval van dit scriptieonderzoek, aan een politieke context.

Omdat genderstudies en gendertheorieën uiteenlopend zijn wat betreft definities en opvattingen, is er in dit scriptieonderzoek voor gekozen om één specifiek artikel uit te lichten dat vanwege de inhoud in lijn is met de hoofd- en deelvraag van deze scriptie. In *Doing Gender* (1987), een toonaangevende publicatie op het gebied van gender en gendertheorie, bespreken auteurs West & Zimmerman verschillende perspectieven op gender. Ook stellen ze dat er een verschil is tussen gender en geslacht. Hun opvatting hierover is als volgt:

Sex is a determination made through the application of socially agreed upon biological criteria for classifying persons as females or males. The criteria for classification can be genitalia at birth or chromosomal typing before birth, and they do not necessarily agree with one another. Placement in a sex category is achieved through application of the sex criteria, but in everyday life, categorization is established and sustained by the socially required identificatory displays that proclaim one's membership in one or the other category. [...] Gender, in contrast, is the activity of managing situated conduct in light of normative conceptions of attitudes and activities appropriate for one's sex category. Gender activities emerge from and bolster claims to membership in a sex category. (West & Zimmerman, 1987:127)

Dit onderscheid is zeer relevant: de mate waarin mannen en vrouwen een bepaalde genderrol aannemen, is niet enkel afhankelijk van hun biologische geslacht. Gender is een sociaal construct. De onderzoekers beargumenteren dat genderrollen in sterke mate bepaald worden door sociale verwachtingen. Met andere woorden: van mannen en vrouwen wordt verwacht dat zij zich op een manier gedragen die past bij het heersende beeld van hoe mannen en vrouwen zich horen te gedragen. Dit werkt ook rolbevestigend: getoond gedrag wordt vervolgens weer geassocieerd met het typisch mannelijk of vrouwelijk.

[...] Participants in interaction organize their various and manifold activities to reflect or express gender, and they are disposed to perceive the behavior of others in a similar light. (West & Zimmerman, 1987:127)

Aangezien gender een sociaal construct is, is het continu in beweging. Opvattingen over gender veranderen en het begrip wordt meer fluïde. De opvattingen over wat ‘mannelijk’ en ‘vrouwelijk’ gedrag is, worden breder. Het heersende beeld van hoe mannen en vrouwen zich horen te gedragen is dus niet meer hetzelfde als dertig jaar geleden. Dit zou ook terug te zien moeten zijn in taal. Taal is immers een wijze waarop men zich uit, dus een instrument voor het aannemen van een bepaalde genderrol. Hoe meer fluïde die rol wordt, hoe meer fluïde de daaruit voortkomende taal zou kunnen worden. Het zou dus heel goed kunnen zijn dat de aanname dat vrouwen bepaalde communicatiekenmerken gebruiken en mannen bepaalde mannelijke communicatiekenmerken gebruiken, niet meer op gaat. De scheidingslijn tussen een mannelijke en een vrouwelijke manier van spreken vervaagt dan, en er ontstaan nieuwe manieren van spreken ontstaat die losstaan van de genderrollen zoals wij ze nu kennen.

2.1.1 De vrouwelijke spreekstijl in de politiek

Campbell (1989) beschrijft in *Man Cannot Speak for Her* dat de vrouwelijke manier van spreken gekenmerkt wordt door de persoonlijke toon, bijvoorbeeld omdat er vaak gerefereerd wordt naar persoonlijke ervaringen of anekdotes door de spreker. Ook wordt er vaak moeite gedaan om te spreken op een manier waarop de luisteraar zichzelf te kan identificeren met de spreker door de luisteraar aan te spreken als een gelijke. Verder wordt de bekwaamheid van de spreker vooral gebaseerd op haar eigen ervaring. Uit Vigil (2014) blijkt dat er door de jaren heen veel wetenschappelijk onderzoek is gedaan naar de vrouwelijke spreekstijl;

Over the past several decades, scholars have examined the use of the feminine style in political discourse. Studies focus on the presence of the feminine style in an individual's rhetoric, its use in presidential debates, and its impact on political judgment. Scholars generally agree that the feminine style is not limited to rhetoric by females, nor does it necessarily contribute to a positive perspective on women or femininity. Parry-Giles and Parry-Giles argue that the feminine style can be used to reinforce a hegemonic masculinity, particularly in a political system dominated by patriarchal attitudes. (Vigil, 2014: 328)

Vigil (2014) beschrijft drie terugkerende thema's in de speeches van tien verschillende Amerikaanse presidentsvrouwen, namelijk *personal narratives*, *peer-to-peer relationships* en *feminine topics*. Uit de analyse van deze speeches blijkt dat de toespraken van deze vrouwen de claim van Parry-Giles & Parry-Giles (1996) bevestigen; vrouwen versterken de dominante rol van mannen in onder andere de politiek wat voortkomt uit de traditionele rol van vrouwen en de dominante rol van mannen in het dagelijks leven. Omdat het onderzoek van Vigil (2014) een recent onderzoek betreft kan geclaimd worden dat de spreekstijl van vrouwen in de politieke sfeer door de jaren heen niet erg veranderd is, maar de vraag is in hoeverre mannen nu ook gebruik maken van aan een vrouwelijke spreekstijl toegekende kenmerken. Als dit het geval blijkt te zijn kunnen de kenmerken niet meer getypeerd worden als typisch vrouwelijk. Ook moet er een kanttekening gemaakt worden dat het hier een apart genre van toespraken betreft, en dat dit mogelijk niet voor andere genres hoeft te gelden. Desondanks zijn de uitkomsten van Vigil (2014) relevant omdat zowel de toespraken van de presidentsvrouwen als de toespraken van de fractieleiders die zijn geanalyseerd voor dit scriptieonderzoek uitgesproken werden voor eenzelfde soort publiek. Het genre waartoe de toespraken geanalyseerd in dit scriptieonderzoek behoren wordt nader toegelicht in paragraaf 2.5.

2.2 Onderzoek Grebelsky-Lichtman (2017)

Het is belangrijk om te belichten hoe het onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017) precies opgesteld is zodat dit scriptieonderzoek, waarin de vraag centraal staat in hoeverre vrouwelijke politici gebruik maken van een set bestaande uit verschillende communicatiekenmerken, hierop aansluit.

Er was een gebrek aan onderzoek naar genderspecifieke communicatiepatronen, wat de aanleiding voor het onderzoek van Grebelsky-Lichtman vormde. In haar artikel wordt getracht om met behulp van een analytisch en theoretisch kader dit gebrek op te lossen. Om te onderzoeken welke communicatiepatronen er gebruikt worden door vrouwen in de praktijk worden er toespraken geanalyseerd van een aantal vrouwelijke politici met verschillende

nationaliteiten. Het doel van haar onderzoek is om uiteindelijk te fungeren als basis waarmee de effectiviteit van de politieke communicatie van vrouwen vergroot kan worden.

Het overkoepelende onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017) is opgedeeld in drie kleinere deelonderzoeken. In het eerste deelonderzoek is er een theoretisch kader opgezet waarin verklaard wordt welke verbale en non-verbale kenmerken onderzocht worden in de speeches van vrouwelijke politici, en de beweegredenen om gebruik te maken van een communicatiepatroon dat gebaseerd is op gender. Ook wordt het analytische kader uiteengezet. Er zijn T-tests verricht om te onderzoeken of er significante verschillen zijn tussen het gebruik van mannelijke en vrouwelijke communicatiekenmerken. De onderzoeksvraag binnen dit eerste deelonderzoek is:

RQ1: Hoe vormen uitingen van non-verbale en verbale communicatiepatronen een genderspecifiek communicatiemodel van vrouwelijke politici?

Het tweede uitgangspunt is een benadering gericht op gender. Het belang van gender in de politiek benadrukt Grebelsky-Lichtman door aan te geven dat politiek veelal gebaseerd is op een mannelijke grondslag (Pratto en Walker 2004, Johansson 2008) waarin de gedragsregels opgesteld zijn door mannen (Gidengil en Everitt 2003, Suleiman en O'Connell 2007). In deze tweede publicatie wordt geclaimd dat genderspecifieke communicatiepatronen een significant effect hebben op politieke communicatie, met betrekking op de progressie en de ontvangst van vrouwelijke politici. Een benadering waarbij gendergeoriënteerde politieke communicatiepatronen worden onderzocht laat zien dat vrouwelijke politici in staat zijn om een strategie op te zetten waarin mannelijke kenmerken gebruikt genomen in de communicatie met anderen, bijvoorbeeld tijdens toespraken. Deze onderzoeksfase bevat de resultaten van de geanalyseerde toespraken, waarin er onderzocht wordt welke kenmerken terug te vinden zijn in de toespraken en met welke frequentie. Hierbij werden er concrete communicatieprofielen voor de vrouwelijke politici opgesteld, bestaande uit het gebruik van kenmerken die typerend zijn voor het gebruik van mannen of vrouwen, met behulp van de statistieken. De onderzoeksvraag binnen deze fase is:

RQ2: Hebben vrouwelijke politici mannelijke of vrouwelijke communicatiekenmerken overgenomen?

Het derde en laatste uitgangspunt binnen het overkoepelende onderzoek is specifiek gefocust op de uitdaging van vrouwelijke politici om aspecten van zowel vrouwelijke kenmerken als communicatiepatronen gerelateerd aan macht en een hoge status te combineren om door het beoogde publiek te worden gezien als waardig en competent. Door een analyse te maken met behulp van het gepresenteerde theoretische en analytische *framework* wordt onderzocht in hoeverre vrouwen in staat zijn om hun imago naar de hand te zetten en wordt het effect van sociale categorieën, zoals leeftijd en ervaring, op de gebruikte communicatiepatronen van vrouwelijke politici vastgesteld. Hierbij werd er gebruik gemaakt van kansverhoudingen om dit effect te kunnen beoordelen.

De derde onderzoeksvraag is:

RQ3: Welk effect hebben sociale categorieën ervaring en leeftijd op het genderspecifieke communicatiepatronenmodel van vrouwelijke politici?

Vanwege de omvang van dit scriptieonderzoek is ervoor gekozen om dit derde deelonderzoek niet mee te nemen in mijn totale onderzoek.

Het theoretisch kader waar het zogenoemde communicatiemodel op gebaseerd is bestaat uit verschillende onderliggende theorieën, die samen verklaren waarom vrouwelijke politici spreken zoals zij doen en laten zien waar hun keuzes wat betreft inhoud en presentatie op gebaseerd zijn. De belangrijkste theorieën uiteengezet in het project omtrent het bestaan van een vast communicatiemodel van Grebelsky-Lichtman zijn IMT (Impression Management Theory, Hall, 2009), PIM (Political Impression Theory, De Landtsheer et al 2008), AAT (Action Assembly Theory, Greene 2007). Ook wordt er gebruik gemaakt van een theorie opgezet door Buck & VanLear (2002), namelijk de Multimodel Communication Approach.

Het analytisch kader van Grebelsky-Lichtman bestaat uit de geanalyseerde toespraken van de verschillende politici. Wat deze politici aan elkaar verbindt is dat al deze vrouwen een democratisch politiek systeem delen en een achtergrond hebben binnen de Westerse cultuur. In het onderzoek zijn er 24 video's geanalyseerd van 12 verschillende vrouwelijke politici, twee video's per persoon. Deze video's zijn opgenomen tussen 2009 en 2012, en zijn allemaal opgenomen tijdens politieke gelegenheden. Hierdoor is er sprake van een vast genre, namelijk de politieke rede (Braet, 2007: 83). In paragraaf 2.5 kom ik terug op zowel het perspectief van Grebelsky-Lichtman op het genre, en het perspectief van mij.

De analyse van de uitingen en de gebruikte communicatiekenmerken is onder andere gedaan met behulp van T-tests om de vergelijking te maken tussen mannelijke en vrouwelijke verbale en non-verbale communicatie. Ook is er met behulp van statistiek van iedere vorm van communicatie een communicatieprofiel geschetst van iedere politieke vrouw apart. Om te kunnen meten in hoeverre leeftijd en ervaring een rol spelen binnen de gebruikte communicatiepatronen van de vrouwen is er gebruik gemaakt van *logistic regression*.

Belangrijk om te vermelden is dat de toelichtingen bij de verschillende theorieën en benaderingen gebaseerd zijn op eigen interpretatie van de literatuur waar naar gerefereerd wordt in Grebelsky-Lichtman (2017). Het artikel is zeer beknopt en de auteur geeft zelf geen uitleg over de door haar gebruikte literatuur en de relevantie hiervan voor haar onderzoek wat het moeilijk maakt om te controleren of zij de literatuur op dezelfde manier geïnterpreteerd heeft als ik in dit scriptieonderzoek heb gedaan.

2.3 Theorieën benoemd in Grebelsky-Lichtman (2017)

2.3.1 IMT en PIM

Impression Management Theory (IMT) is een theorie opgesteld door socioloog Erving Goffman en beschreven in het boek *The Presentation of Self in Everyday Life* (1959). De theorie heeft als uitgangspunt dat men in staat is om bewust of onbewust de perceptie van anderen van bijvoorbeeld een persoon, een object of een gebeurtenis te veranderen. Dit wordt gedaan via het reguleren en het onder controle houden van informatie tijdens sociale interactie. In *Encyclopedia of Social Theory* (2005) wordt IMT beschreven met de nadruk op het sociale aspect van de theorie. Goffman stelt dat succesvol gebruik van IMT soepele conversaties creëert en positieve emoties oproept, bij zowel het individu als bij het beoogde publiek. IMT houdt een sterk verband met Political Impression Management (De Landtsheer et al, 2008). De theorie van Political Impression Management (PIM) heeft als uitgangspunt dat politieke partijen en politici als individu de mogelijkheid hebben om de impressie die het publiek van hun heeft te verbeteren. Het doel hiervan is om het stemgedrag van de kiezers te

beïnvloeden. PIM bestaat uit verschillende aspecten waarmee de kiezers beïnvloed worden: de verbale boodschap, uiterlijke kenmerken, waargenomen eigenschappen en het non-verbale gedrag van politici. De aspecten uit deze theorie worden gebruikt binnen het volledige politieke spectrum, van TV debatten tot aan politieke campagnes en websites van partijen, en het gebruik van metaforen, *soundbites* en de geschiktheid van een kandidaat en de manier waarop een politicus zichzelf profileert wordt geanalyseerd. Deze technieken staan in verbinding met *political marketing* en laten zien hoe een politicus om moet gaan met de verwachtingen van de kiezers. Wel wordt er in het artikel van De Landtsheer et al. (2008) geconcludeerd dat de kiezer meer waarde hecht aan de successen en de nederlagen van een partij of een politiek individu wat reflecteert in het stemgedrag dan dat er enkel gekeken wordt naar het gedrag en de uitingen van een politicus.

Het belang van IMT en PIM voor dit scriptieonderzoek is dat het complete geheel van verbale (en non-verbale) uitingen van de Nederlandse vrouwelijke politici deel uitmaakt van zowel IMT als PIM en daarmee ook van het zogenoemde gemixte communicatiemodel van Grebelsky-Lichtman. In die zin zijn deze theorieën dan ook erg relevant voor het onderzoek dat zij heeft uitgevoerd, omdat ze een verklarende functie vervullen wat betreft het gebruik van de verschillende uitingen door de politici, ervan uitgaande dat iedere politicus zoveel mogelijk kiezers wil werven en dit mede te realiseren is als de politicus door middel van uitingen positieve emoties op de kiezers kan overbrengen waarmee ook een positief beeld van de politicus bewerkstelligd wordt. Door de resultaten van de analyse van de toespraken van de Nederlandse politici in het licht te zien van deze theorieën kan er een zinnige uitspraak gedaan worden wat betreft de keuze van het taalgebruik, omdat deze keuzes de gekozen strategie van de spreker kunnen verklaren.

2.3.2 AAT

Action Assembly Theory (AAT) wordt door Greene (2007) gedefinieerd als een cognitieve theorie, waarin verklaard wordt hoe individuen betekenissen, verbale en non-verbale uitingen formuleren. AAT is een theorie die zowel denken als doen omvat, en hoe mensen aan de ene kant gedachten formuleren en aan de andere kant verbale en non-verbale uitingen doen. Grebelsky-Lichtman (2017) beschrijft niet wat deze theorie bijdraagt aan haar onderzoek, en vanwege de onduidelijkheid van deze theorie zal er in deze scriptie dan ook geen uitspraak gedaan worden over de resultaten die volgen uit de analyse van de toespraken van de Nederlandse fractievoorzitters in het licht van deze specifieke theorie.

2.3.3 Gender-oriented political communication approach

In het onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017) wordt er onderscheid gemaakt tussen mannelijke en vrouwelijke verbale en non-verbale manieren van communicatie. Er worden verschillende theorieën aangehaald die ondersteunen dat genderspecifieke communicatiepatronen een aantoonbaar effect hebben op politieke communicatie waarin de groei naar hogere functies en de ontvangst van vrouwelijke politici in het politiek domein centraal staan. Genderspecifieke communicatiepatronen hebben veel invloed op het stemgedrag van kiezers en politiek succes. Uit onderzoek van McGinley (2009) en Grebelsky-Lichtman (2015) blijkt dat kiezers een voorkeur hebben voor kandidaten die mannelijke communicatiekenmerken vertonen, zonder zich bewust te zijn van het feit dat ze hun keuze baseren op een bepaald genderperspectief.

De communicatieverschillen tussen mannelijke en vrouwelijke politici volgen uit standaard genderspecifieke communicatiesets. Voorbeelden van deze kenmerken voor mannen zijn onafhankelijkheid, assertiviteit, en zelfredzaamheid. Vrouwelijke kenmerken zijn in dit geval

zorgzaamheid, vriendelijkheid en hulpvaardigheid richting anderen (Fox en Oxley 2003, Brooks 2011, Schneider 2014). Waar het in de geschiedenis getuigt van succes als een politieke vrouw mannelijke communicatiekenmerken gebruikte in haar toespraken, met als voorbeeld Margaret Thatcher die getraind werd om mannelijke eigenschappen te gebruiken tijdens het spreken zoals spreken met een lagere stem en met minder snelheid.

Vrouwelijke politici moeten zowel aardig zijn als competentie tonen (McGinley 2009) en balanceren op deze schaal blijkt niet eenvoudig; als vrouwen zich te mannelijk gedragen worden ze wel gezien als geschikt, maar worden ze niet aardig gevonden (een voorbeeld hiervan is Hillary Clinton), en als ze zich te vrouwelijk gedragen worden ze ook leuk gevonden maar worden ze niet gezien als een geschikte politicus (hier wordt Sarah Palin als voorbeeld genoemd).

In Grebelsky-Lichtman (2017) wordt met betrekking op *gender theory* door Carlson (2007) en Schneider (2014) een nieuwe benadering gepresenteerd; het *gender-oriented political communication approach*. Deze benadering stelt dat vrouwelijke politici in staat zijn om een strategie op te stellen die overeenstemt met de genderspecifieke communicatiepatronen, of dat ze juist een strategie kunnen gebruiken die niet overeenstemt met de genderspecifieke communicatiepatronen door kenmerken te gebruiken die toegekend zijn aan het tegengestelde gender. Deze benadering sluit goed aan bij het onderzoek naar de communicatiekenmerken gebruikt door Nederlandse politieke vrouwen en mannen omdat er zo vastgesteld kan worden in welke mate deze vrouwen en mannen gebruik maken van een strategie waarin de communicatiekenmerken gebruikt door de politici in hun toespraken corresponderen met hun geslacht, zoals opgesteld door Grebelsky-Lichtman (2017).

2.3.4 Multimodal Communication Approach

Door de verschillende beschreven theorieën en benaderingen met elkaar te combineren ontstaat er een multimodale benadering die uiteindelijk voor een antwoord op de hoofdvraag van dit scriptieonderzoek kan zorgen. Doordat er in dit onderzoek gebruik wordt gemaakt van verschillende invalshoeken, zoals de cognitieve theorieën (AAT, PIM en IMT) die betrekking hebben op de ontvangst van verbale en non-verbale communicatie op de kiezer en hoe politici deze ontvangst kunnen beïnvloeden, en de manier waarop gender en dan vooral genderspecifieke communicatiekenmerken van invloed kunnen zijn op de kiezers en hun stemgedrag (en daarmee ook op het politieke succes van een kandidaat) kan vastgesteld worden dat uitingen van groot belang zijn voor politici, en dat het gebruik van een zorgvuldig afgestelde communicatiestrategie van invloed kan zijn op het succes van de kandidaat. Deze benadering voegt een mate van relevantie toe aan dit scriptieonderzoek omdat er gesteld kan worden dat de uitingen van de Nederlandse politici gedaan worden met een bepaald doel voor ogen en dus niet willekeurig opgesteld zijn, en dat onderzoek naar deze uitingen nuttig is en daadwerkelijk iets op kan leveren wat relevant is voor de communicatiewetenschap. Dit bewijst ook het verband tussen taal en gender. Ook in het perspectief van Grebelsky-Lichtman (2017) draagt deze *Multimodal Communication Approach*, bestaande uit een combinatie van meerdere theorieën, bij aan de relevantie van haar onderzoek. Het stemgedrag van kiezers speelt verder geen rol in mijn scriptieonderzoek en zal verder dus ook niet aan de orde komen.

2.4 Grebelsky-Lichtmans selectie van talige kenmerken

Gedurende het onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017) zijn de uitingen die zijn gedaan door de door haar gekozen politici gecodeerd met een bepaald kenmerk op basis van de theorie van *Discours Analysis*. Deze theorie omvat de benadering dat (politieke) lading

toegekend wordt aan geschreven en gesproken woorden, binnen hun sociale context (Brown en Yule, 1983). Deze theorie maakt het mogelijk om de uitingen van politici te analyseren op gebruik van bepaalde kenmerken, omdat het uitgangspunt van deze theorie is dat iedere uiting daadwerkelijk lading draagt, in het geval van de fractieleiders een politieke lading. Voor het onderzoek bestaat deze lading uit de communicatiekenmerken toegeschreven aan ofwel mannelijke, ofwel vrouwelijke sprekers. Het analytische *framework* dat Grebelsky-Lichtman (2017) heeft opgezet om de analyse van de toespraken vorm te geven bestaat uit een lijst met kenmerken die in verband worden gebracht met ofwel de mannelijke ofwel de vrouwelijke spreekstijl. Het gaat hierbij om de volgende kenmerken:

Kenmerken toegekend aan de vrouwelijke spreekstijl:

- Het geven van concrete voorbeelden
- Gebruik van emotionele verwijzingen
- Gebruik van persoonlijke voorbeelden
- Aarzelend taalgebruik
- Passief taalgebruik
- Gebruik van afzwakkende taalelementen
- Aankaarten van praktische onderwijskwesties
- Verzoeken doen aan medepolitici
- Betuigen van spijt
- Zoeken naar goedkeuring
- Stellen van vragen
- Tonen van empathie

Kenmerken toegekend aan de mannelijke spreekstijl:

- Eisen van actie
- Activiteit
- Het uitdrukken van een duidelijke mening
- Uitdragen van oplossingen
- Assertief taalgebruik
- Rationaliteit
- Volharding
- Direct taalgebruik
- Discussie van praktische economische kwesties
- Taalgebruik in de eerste persoon enkelvoud
- Beschuldigend taalgebruik
- Boos taalgebruik

Specifiek deze kenmerken zijn uitgekozen omdat vanuit het perspectief van Grebelsky-Lichtman (2017) blijkt dat ze een sterke verbinding hebben met ofwel de mannelijke, ofwel de vrouwelijke spreekstijl, wat zij baseert op onderzoek uit de literatuur omtrent dit onderwerp. Omdat dit niet altijd even duidelijk blijkt uit de referenties van de literatuur die Grebelsky-Lichtman aandraagt als onderbouwing voor het gebruik van deze specifieke kenmerken is ervoor gekozen om slechts zes van deze kenmerken te gebruiken voor de analyse van dit scriptieonderzoek, omdat van het grootste gedeelte van de communicatiekenmerken niet duidelijk blijkt uit Grebelsky-Lichtman (2017) waar ze precies vandaan komen, en omdat zij haar codeboek – en daarmee de uitleg van haar specifieke benadering – niet met mij wilde delen. Ook de beperkte onderzoekstijd van dit scriptieonderzoek speelt hier een rol, het onderzoeken van alleen de meest relevante communicatiekenmerken bleek het meest zinvol. Daarom zullen alleen de

communicatiekenmerken die vanwege hun evidente wetenschappelijke onderbouwing relevant zijn voor dit scriptieonderzoek in de volgende paragrafen toegelicht worden. De toelichting op de manier waarop Grebelsky-Lichtman (2017) de verschillende kenmerken operationaliseert volgt in paragraaf 2.5. De manier waarop ik deze lijst met kenmerken operationaliseer voor mijn analyse volgt in het Methode hoofdstuk.

2.5 Kritische bespreking van operationalisatie kenmerken door Grebelsky-Lichtman (2017)

Zoals kort genoemd in de inleiding van deze scriptie, heeft Grebelsky-Lichtman (2017) geen aandacht besteed aan de relevantie van genre voor dit specifieke onderzoek. Ze heeft naar alle waarschijnlijkheid de door haar geanalyseerde toespraken ondergebracht onder een overkoepelend genre, namelijk de politieke toespraak. In haar onderzoek wordt genre niet geproblematiseerd maar juist gegeneraliseerd terwijl dit vanuit mijn perspectief een grote rol speelt bij de interpretatie van de analyse. Bepaalde kenmerken uit een toespraak staan namelijk in verband met verschillende gelegenheidselementen, zoals bijvoorbeeld het aankaarten van bepaalde kwesties, of het stilstaan bij noemenswaardige gebeurtenissen die kort voor de toespraak plaatsgevonden hebben. Omdat alle geanalyseerde toespraken binnen dit scriptieonderzoek allemaal gegeven zijn tijdens de Algemene Beschouwingen is er meer uniformiteit wat betreft een eenduidig genre, wat de conclusie van mijn onderzoek ook betrouwbaarder maakt.

Omdat de Algemene Beschouwingen een reactie vormen op de gepresenteerde troonrede en de Rijksbegroting maar ook een bepaalde ceremoniële waarde hebben is het vanzelfsprekend dat zowel economische kwesties als onderwijskwesties aangekaart worden, naast formaliteiten met een bepaalde emotionele waarde – kenmerken die volgens Grebelsky-Lichtman (2017) gekoppeld kunnen worden aan ofwel de mannelijke of de vrouwelijke spreekstijl. In mijn scriptie zijn deze kenmerken niet meegenomen in de analyse omdat ze te veel verbonden zijn aan het genre waar de toespraken van de Nederlandse fractieleiders toebehoren en in mijn opzicht los staan van het gender van de spreker. Voor mijn eigen onderzoek focus ik mij exclusief op de kenmerken die een duidelijke binding hebben met het gender van de spreker. Verder kan het gebruik van een bepaald kenmerk te maken hebben met de partij waar de spreker toe behoort of het feit dat de spreker deel is van de oppositie of de coalitie. Het gevolg hiervan is dat er slechts een klein deel van de communicatiekenmerken uit Grebelsky-Lichtman (2017) overgenomen is voor de analyse van dit scriptieonderzoek.

Een andere kritische noot richting het onderzoek van Grebelsky-Lichtman is de mate van toelichting wat betreft de analyse van de onderzochte toespraken. Waar de methode transparant is beschreven mist er een beschrijving van de cijfers waar de resultaten van het onderzoek op gebaseerd zijn. Er worden veel cijfers genoemd, bijvoorbeeld over de frequentie van de verschillende kenmerken in de toespraken, maar hoe deze aantallen precies tot stand zijn gekomen ontbreekt. Ik heb omstreeks maart 2019 contact met Dr. Grebelsky-Lichtman opgenomen met het verzoek of zij haar codeboek met mij wil delen maar hier vooralsnog geen antwoord op gekregen. Ook mijn scriptiebegeleider heeft contact met haar gezocht per email maar ook hij heeft geen reactie gekregen. Vanwege de afwezige toelichting lijkt de conclusie van de publicatie onvolledig onderbouwd en kan het onderzoek niet op precies dezelfde manier uitgevoerd worden op een ander corpus. De mate waarin het model toe te passen is op de Nederlandse politici is hierdoor zeer beperkt en vereist een andere benadering. Deze specifieke benadering zal besproken worden in het Methode hoofdstuk. Met deze eigen benadering is het uiteindelijk toch mogelijk om een antwoord te vinden op de

onderzoeksvraag, omdat het onderzoek de ruimte geeft om het zogenoemde gemixte communicatiemodel van Grebelsky-Lichtman (2017) kritisch te benaderen en uit kan wijzen in hoeverre dit communicatiemodel universeel gebruikt kan worden.

2.6 Kenmerken vrouwelijke spreekstijl zoals opgesteld door Grebelsky-Lichtman (2017)

In de komende paragrafen worden de verschillende kenmerken toegelicht aan de hand van de referenties afkomstig uit het onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017). Met behulp van deze toelichting wordt er een beeld geschetst van de manier waarop de kenmerken door mij geïnterpreteerd zijn met behulp van literatuur waarnaar gerefereerd is door Grebelsky-Lichtman (2017) of met zelf aangedragen literatuur wanneer de literatuur van Grebelsky-Lichtman onduidelijk of onvoldoende gedefinieerd was. De manier waarop ik deze talige kenmerken heb geoperationaliseerd in mijn eigen analyse volgt in het Methode hoofdstuk.

Kenmerken geassocieerd met een vrouwelijke spreekstijl:

2.6.1 Gebruik van emotionele verwijzingen

In Grebelsky-Lichtman (2017) worden het gebruik van emotionele verwijzingen en het geven van persoonlijke voorbeelden gecategoriseerd als twee aparte communicatiekenmerken. Als referentie naar de literatuur, om te onderbouwen dat het geven van emotionele verwijzingen een kenmerk is van de vrouwelijke spreekstijl, wordt er naar Johnson (2005) verwezen. Johnson (2005) stelt dat het gebruik van emotionele verwijzingen én het gebruik van persoonlijke voorbeelden en de vrouwelijke spreekstijl onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden – omdat vrouwen zichzelf door het gebruiken van deze kenmerken proberen te verbinden met hun publiek. Volgens Grebelsky-Lichtman (2017) zit het verschil in de emotionele waarde van de uiting; een persoonlijk voorbeeld heeft betrekking op het privéleven van de spreker maar hoeft geen emotionele lading uit te drukken. Bij een emotionele verwijzing is dit wel het geval. Een voorbeeld van een emotionele verwijzing genoemd in Grebelsky-Lichtman (2017) is een uiting van Anastassia Michaeli, genoemd in een toespraak gegeven op 24 november 2009. De toespraak gaat over huiselijk geweld en Michaeli uit dat het haar plicht als vrouw is om de stem te zijn van vrouwen die met huiselijk geweld te maken hebben.

Dit specifieke kenmerk is duidelijk in lijn met de traditionele opvattingen over de vrouwelijke spreekstijl, zoals gekenmerkt door bijvoorbeeld Campbell (1989). Zij claimt dat vrouwen persoonlijke voorbeelden gebruiken in hun toespraken omdat dat gezien wordt als passend voor de vrouwelijke spreekstijl. Emotionele verwijzingen passen hierbij, omdat een persoonlijk voorbeeld aangedragen wordt vanwege de emotionele lading.

2.6.2. Gebruik van persoonlijke voorbeelden

Ook bij dit kenmerk wordt er door Grebelsky-Lichtman (2017) naar Johnson (2015) verwezen. Zoals beschreven in paragraaf .6.1 gaat het er bij een het gebruik van een persoonlijk voorbeeld om dat de uiting betrekking heeft op de privésituatie van de spreker, maar is het niet noodzakelijk dat deze uiting een emotionele lading draagt. Uit zowel Johnson (2005) als Campbell (1989) blijkt dat het gebruik van emotionele verwijzingen en persoonlijke voorbeelden eenzelfde doel dienen, namelijk het verbinden van de spreker met het publiek, en dat beide kenmerken typerend zijn voor de vrouwelijke spreekstijl. Grebelsky-Lichtman (2017) geeft een voorbeeld van het gebruik van een persoonlijk voorbeeld, waarbij ze verwijst naar een toespraak van Tzipi Hotovely van 29 februari 2012, waarin Hotovely als reactie op een motie over de intimidatie van motorvoertuigen op de weg verwijst naar de plek

waar haar grootvader begraven is. Ook dit voorbeeld is niet heel duidelijk en is onderhevig aan interpretatie, wel wordt het beeld geschetst als een feit en wordt er geen emotie uitgedrukt met de uiting. Het aantoonbare verschil tussen deze twee kenmerken uit zich daardoor specifiek in het verschil in operationalisatie (zie hoofdstuk 3 Methode).

2.6.3 Passief taalgebruik

In Grebelsky-Lichtman (2017) wordt er geen praktijkvoorbeeld gegeven van het gebruik van passief taalgebruik, daarom is niet precies duidelijk hoe zij dit kenmerk heeft geoperationaliseerd. Om deze reden is er bij dit kenmerk voor gekozen om de definitie af te laten hangen van inzichten uit literatuur die losstaan van de manier waar Grebelsky-Lichtman (2017) het kenmerk op heeft gebaseerd, bijvoorbeeld door Gudykunst (1998). Passief taalgebruik wordt door Gudykunst (1998) gedefinieerd als:

Ambiguous expressions (e.g., extremely indirect messages) enable “their users to conceal, more or less deeply, what is really on their minds. Such concealment may be in the passive vein of withholding information for the sake of privacy or secrecy, or in the more active mode of seeking to deceive others for the sake of tact or some defensive strategy” (Gudykunst, 1998; 202)

Gudykunst stelt dat deze manier van spreken kenmerkend is voor de vrouwelijke spreekstijl, omdat het haaks staat op de directe manier waarop mannen communiceren. Ook is het gebruik van passief taalgebruik een manier van de spreker om geen verantwoordelijkheid te hoeven nemen over de uiting, wat ook bijdraagt aan de tegenstelling tussen de traditionele mannelijke en vrouwelijke spreekstijl waarbij mannen een meer verantwoordelijke rol dragen met hun toespraken.

2.6.4 Gebruik van afzwakkende taalelementen

Dixon en Foster (1997) beschrijven in hun publicatie het gebruik van afzwakkende taalelementen als *hedging*:

The term hedge refers to a class of devices that supposedly soften utterances by signaling imprecision and noncommitment. Examples include the pragmatic particles about, sort of, and you know and the modal terms possibly and perhaps. (Dixon & Foster, 1997: 90)

In dit geval is *hedging* de term die gebruikt wordt als term voor het gebruik van afzwakkende taalelementen. Er wordt min of meer om de kwestie heen gedraaid en de spreker neemt geen duidelijk standpunt in of geeft geen duidelijke mening over bijvoorbeeld een actualiteit. De relatie tussen dit talige kenmerk en gender is dat ook hier wordt bedoeld dat vrouwen een indirecte manier van spreken hebben, die haaks op de manier van spreken van mannen staat – de generalisatie is dat zij spreken met meer directheid. Ook van dit kenmerk wordt in Grebelsky-Lichtman (2017) geen voorbeeld gegeven, dus het is niet mogelijk om te controleren hoe zij dit begrip precies heeft geoperationaliseerd in haar publicatie.

2.6.5 Verzoeken doen aan medepolitic

Ook van dit kenmerk is er geen duidelijke literatuur waar Grebelsky-Lichtman (2017) naar verwijst. De andere kenmerken die zijn toegekend aan de vrouwelijke spreekstijl in ogenschouw nemend, vormt het communicatiekenmerk waarin sprekers verzoeken doen aan andere politici geen uitzondering op het geheel. Door een verzoek te doen aan een medepoliticus wordt de ondergeschikte rol van de spreker onderkend wat de competentie van

een politicus negatief kan beïnvloeden. Immers, hoe kan een politicus vertrouwen opwekken bij het beoogde publiek wanneer deze toont dat hij of zij afhankelijk is van anderen om een bepaald probleem om te lossen. Ook staat dit communicatiekenmerk haaks op het kenmerk activiteit, dat toegeschreven is aan mannelijke sprekers waardoor de doen van verzoeken volgens de stereotype gendernormen toegekend wordt aan vrouwelijke sprekers.

Lakoff doet in *Language and Women's Place* (1973) de uitspraak dat vrouwen in hun toespraken gebruik maken van onder andere vragen, versterkende woorden, bijwoorden en inclusieve voornaamwoorden zoals 'wij' en 'ons' om zo hun ondergeschikte rol in de maatschappij te benadrukken. Ook het doen van verzoeken aan medepolitici hoort hierbij en is een manier van een vrouwelijke spreker om het zelfvertrouwen in te dammen.

Ondanks de onduidelijkheid omtrent de definitie van dit kenmerk door Grebelsky-Lichtman (2017), en een gebrek aan aantoonbaar bewijs van operationalisatie van dit communicatiekenmerk met behulp van een voorbeeld, heb ik dit kenmerk wel meegenomen in mijn analyse van de verschillende speeches omdat dit kenmerk duidelijk te herkennen is in de verschillende teksten en mijn eigen interpretatie in principe niet veel af kan wijken van de (onduidelijke) definitie van dit kenmerk zoals opgesteld door Grebelsky-Lichtman (2017) omdat het een relatief rechtdoorzee begrip is. De manier waarop ik dit kenmerk operationaliseer wordt toegelicht in paragraaf 3.2.5.

2.6.6 Stellen van vragen

Uit onderzoek van Johnson (1980) blijkt dat vragen veel verschillende functies kunnen hebben:

Questions can be used to advise (e.g., "Don't you have a coat?"). They can be used to complain (e.g., a coach shouts to an official, "How 'bout callin' some fouls?"). A question like "May I help you?" is not only a request for information, it is an offer to help and a request to know why the addressee is there. (Johnson, 1980)

Waar een gewone vraag, bijvoorbeeld in de richting van een collega, niet per se toegekend kan worden aan een specifieke manier van spreken zijn er andere soorten vragen waarbij dit wel kan. Een voorbeeld van een type vraag is de aanhangselvraag (*tag question* is de Engelse term), zoals "hè?" of "nietwaar?". Lakoff (1973) beschrijft de definitie van de aanhangselvraag als volgt:

To my knowledge, there is no syntactic rule in English that only women may use. But there is at least one rule that a woman will use in more conversational situations than a man. This is the rule of tag-question formation. A tag, in its usage as well as its syntactic shape (in English), is midway between an outright statement and a yes-no question; it is less assertative than the former, but more confident than the latter. A tag question, being intermediate between these, is used when the speaker is stating a claim, but lacks full confidence in the truth of that claim [...]. (Lakoff, 1973)

Ondanks dat deze definitie specifiek voor de Engelse taal geldt, heeft de aanhangselvraag in het Nederlands eenzelfde functie en lading. In de e-ANS wordt de aanhangselvraag gedefinieerd als volgt:

Aanhangselvragen zijn korte vragen die aan een mededeling worden verbonden. Ze worden meestal voorafgegaan door een komma. De combinatie van mededeling en

aanhangselvraag is als een vragende zin te beschouwen: de functie van een aanhangselvraag is immers een vraag naar de bevestiging van of instemming met c.q. ontkenning van de inhoud van een mededeling, waarvan men niet zeker weet of deze juist is.³

Aries (1996) claimt in *Men and Women in Interaction: Reconsidering the Differences* dat er uit sommige studies blijkt dat vrouwen meer vragen stellen dan mannen, en dat vrouwen meer uitingen in vraagvorm formuleren dan mannen. Uit Grebelsky-Lichtman (2017) werd niet duidelijk welke soort vraag er precies geanalyseerd is tijdens haar onderzoek. Omdat het onderzoek van Grebelsky-Lichtman zoveel mogelijk gerepliceerd wordt voor dit scriptieonderzoek is ervoor gekozen om ook geen onderscheid te maken tussen de verschillende typen vraag (zoals de aanhangselvraag of de retorische vraag) in de analyse van dit onderzoek, en worden alle uitingen die eindigen met een vraagteken meegenomen in de analyse van dit communicatiekenmerk.

2.7 Samenvatting en vooruitblik

Vanuit het oogpunt van de verschillende communicatiekenmerken en de toevoeging van *gender theory* daaraan in de literatuur, is duidelijk dat er binnen de wetenschap veel onderscheid gemaakt wordt tussen vrouwen en mannen en hoe zij zich uiten. Uit het onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017) blijkt dat politiek succesvolle vrouwen vaker afwijken van de traditionele genderrol die hun wordt toegeschreven. Met mijn scriptieonderzoek volg ik in haar voetsporen. Ik breid haar onderzoek echter wel uit: ik neem ook de toespraken van mannelijke fractieleiders mee. Het grootste gedeelte van de communicatiekenmerken wordt op een onduidelijke manier geoperationaliseerd door Grebelsky-Lichtman. Ook gebruikt zij relatief weinig voorbeelden van bepaalde kenmerken waardoor het moeilijk is om te achterhalen op welke basis ze heeft gekozen voor een bepaald kenmerk als bouwsteen van haar onderzoek. Onderbouwing hiervan met relevante literatuur ontbreekt ook vaak. Ook de connectie van de talige communicatiekenmerken en gender komt niet duidelijk naar voren in de publicatie, terwijl dit toch een aanzienlijk gedeelte vormt van het onderzoek, onder andere als fundering voor de analyse. Om Grebelsky-Lichtman (2017) zo goed mogelijk te repliceren was aanvullend onderzoek in relevante literatuur daarom nodig. Om deze reden is voor dit scriptieonderzoek de deelvraag “in hoeverre kan er een sterk verband aangetoond worden tussen communicatiekenmerken en gender in een beperkt corpus?” opgesteld. Door te onderzoeken of de mannelijke en de vrouwelijke fractievoorzitters gebruik maken van een communicatieset, bestaande uit mannelijke dan wel vrouwelijke communicatiekenmerken, kan een antwoord op deze vraag geformuleerd worden. Het antwoord op deze deelvraag zal volgen in het Conclusie hoofdstuk. In het volgende hoofdstuk, Methode, wordt duidelijk hoe ik mijn onderzoek precies gevormd heb en hoe ik de tekortkomingen in het onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017) probeer recht te trekken.

³ <http://ans.ruhosting.nl/e-ans/23/03/04/body.html>, geraadpleegd op 18 juni 2019

3. Methode

3.1 Inleiding

De centrale vraag van deze scriptie is in hoeverre Nederlandse vrouwelijke en mannelijke fractieleiders gebruik maken van communicatiekenmerken die toegekend zijn aan een vrouwelijke spreekstijl. In de vorige twee hoofdstukken heb ik beschreven dat het onderzoek van Grebelsky-Lichtman de basis vormt voor deze scriptie. Om een antwoord op de hoofdvraag en de deelvraag te kunnen geven dat in lijn is met het onderzoek van Grebelsky-Lichtman, is het belangrijk om de opzet van dit onderzoek langs diezelfde lat te leggen. In dit hoofdstuk zet ik de methode van Grebelsky-Lichtman uiteen en beargumenteer ik waarom ik op punten ben afgeweken van haar methode. Paragraaf 3.2 vormt een overzicht van de door mij toegepaste methode in dit scriptieonderzoek en hoe deze zich verhoudt tot de methode van Grebelsky-Lichtman (2017). Paragraaf 3.3 geeft een overzicht van het corpus opgesteld voor dit scriptieonderzoek en geeft een duidelijk overzicht van de verschillen tussen het onderzoek van Grebelsky-Lichtman en mijn scriptieonderzoek. Paragraaf 3.4 omvat de beperkingen die mijn methode met zich meebrengt in dit scriptieonderzoek. Vervolgens volgt in paragraaf 3.5 een stappenplan van de methode van dit scriptieonderzoek, waaruit stap voor stap blijkt hoe de analyse van de toespraken is uitgevoerd. Ten slotte worden er in paragraaf 3.6 voorbeelden gegeven van de manier waarop de communicatiekenmerken in de toespraken zijn geoperationaliseerd.

3.2 Methode onderzoek Grebelsky-Lichtman (2017)

In de publicatie van Grebelsky-Lichtman (2017) is er onderzoek gedaan naar twaalf vrouwelijke politici, die allemaal soortgelijke politieke functies invullen in hun eigen land. Drie van hen komen uit de Verenigde Staten, één vrouw komt uit respectievelijk Canada, Australië en Groot-Brittannië en zes vrouwen zijn afkomstig uit Israël. Van al deze vrouwen zijn twee verschillende toespraken geanalyseerd per persoon, wat in totaal neerkomt op 24 toespraken. Deze toespraken zijn gegeven tussen 6 februari 2009 en 2 mei 2012, en zijn allemaal gegeven binnen het betreffende parlement. De toespraken maken dus allemaal deel uit van hetzelfde genre. Het geanalyseerde materiaal bestaat uit video's waardoor zowel verbale als non-verbale kenmerken konden worden bestudeerd. Elke speech is getranscribeerd door onderzoeksassistenten. Deze assistenten hebben hiervoor een training gevolgd van ongeveer acht uur. Ook zijn de speeches gecodeerd door andere onderzoekassistenten, het trainen van deze groep kostte vijftien uur. De getranscribeerde speeches zijn opgedeeld in zogenaamde 'uitingen', gebaseerd op de definitie van Stiles (1992). Hierin wordt een uiting als volgt beschreven:

The VRM (Verbal Response Mode) taxonomy codes the illocutionary force of utterances at two levels, the literal level and the pragmatic level, and calls these form and intent, respectively. Literal meaning (form) is what the utterance says -- based on the dictionary meaning of the words and standard meaning of the grammatical construction. Pragmatic meaning (intent) is what the speaker intends the utterance to mean on the occasion of its use. More precisely, pragmatic meaning is that which is intended to be recognized as intended to be recognized. (Stiles, 1981, 1986b, after Grice, 1969, and Bach & Harnish, 1979); that is, to mean something by an utterance (in the sense of pragmatic meaning or VRM intent), a speaker must (a) be aware of the content, (b) intend that the other become aware of the content, (c) intend that the

communication appear intended, and (d) intend that the communication be attributable to the speaker. (Stiles 1992: 66)

Grebel'sky-Lichtman (2017) stelt dat een uiting korter is dan een zin, en dat een zin kan bestaan uit meerdere uitingen. Omdat deze claim niet goed onderbouwd wordt in haar onderzoek, en uit mijn analyse bleek dat uitingen wel degelijk een volledige zin kunnen vormen, heb ik mij niet aan dit inzicht gehouden. In het onderzoek van Grebel'sky-Lichtman (2017) wordt een uiting gekoppeld aan één van de communicatiekenmerken. Het is belangrijk om ook hier kritisch naar te kijken. Naar mijn mening is het mogelijk om aan een uiting meerdere kenmerken te kunnen koppelen. De kenmerken die gebruikt worden zijn immers gedeeltelijk ongelijksoortig, zoals het stellen van vragen in vergelijking met passief taalgebruik. Het kwam echter weinig voor dat aan een uiting meerdere communicatiekenmerken gekoppeld konden worden. Ik heb er daarom (gedeeltelijk) voor gekozen om net als zij iedere uiting aan één kenmerk te koppelen. Dit komt ook de replicerbaarheid van het onderzoek van Grebel'sky-Lichtman ten goede. Het kenmerk *passief taalgebruik* vormt een uitzondering op de regel dat een uiting slechts één kenmerk kan bevatten, omdat een uiting in de zinsconstructie passief gevormd kan zijn maar daarnaast ook een communicatiekenmerk kan hebben, zoals een vraag. De toelichting van de kenmerken, de interpretatie van deze kenmerken door Grebel'sky-Lichtman (2017) en de manier waarop ze geïnterpreteerd zijn voor dit scriptieonderzoek zijn in paragraaf 3.6 beschreven.

De methode die in dit scriptieonderzoek wordt gebruikt om een antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag bestaat uit een systematische analyse van de toespraken van de verschillende fractieleiders. Hierbij wordt gebruik gemaakt van een vaste lijst met communicatiekenmerken, zoals opgesteld door Grebel'sky-Lichtman. Gezien de omvang van dit scriptieonderzoek en het feit dat het corpus bestaat uit geschreven teksten waarin non-verbale uitingen, gedaan tijdens de toespraak door de betreffende politicus, niet gedocumenteerd zijn is ervoor gekozen om de non-verbale kenmerken niet mee te nemen in de analyse. Er wordt dus enkel onderzoek gedaan naar verbale communicatiekenmerken. Ook wordt er in dit onderzoek geen conclusie getrokken wat betreft het verband tussen beperkte of jarenlange ervaring en gebruik van bepaalde communicatiekenmerken omdat ervoor gekozen is om alleen politici in het corpus op te nemen die ongeveer hetzelfde niveau van ervaring hebben binnen de Tweede Kamer. Verder is ervoor gekozen om niet alleen vrouwelijke, maar ook mannelijke politici te analyseren voor dit onderzoek, omdat er dan onderzocht kan worden of er verschillen zijn tussen de spreekstijl van mannen en vrouwen in de praktijk. Hiermee hoop ik uiteindelijk een conclusie te kunnen trekken over de mate waarin vrouwelijke communicatiekenmerken daadwerkelijk alleen door vrouwen worden gebruikt, of dat mannen deze kenmerken ook gebruiken. Uiteindelijk maakt deze toevoeging het onderzoek uitgebreider en zegt het iets over de mate waarin veronderstelde communicatiestijlen nog steeds toe te wijzen zijn aan gender. Met andere woorden: kunnen we er nog wel vanuit gaan dat vrouwen met name vrouwelijke communicatiestijlen hanteren en mannen voornamelijk mannelijke? Of zijn deze grenzen bij professionele politici vervaagd?

3.3 Corpus

In tabel 1 is een overzicht gemaakt van het corpus gebruikt voor dit scriptieonderzoek.

Tabel 1 – Overzicht Corpus

Politicus	Partij	Jaar van AB	Lengte toespraak	Oppositie/coalitie
Femke Halsema	GroenLinks	2006	3017 woorden	Oppositie
Marianne Thieme	PvdD	2007	614 woorden	Oppositie
Jolande Sap	GroenLinks	2011	2540 woorden	Oppositie
Lilian Marijnissen	SP	2018	772 woorden	Oppositie
Mark Rutte	VVD	2006	1054 woorden	Coalitie
Alexander Pechtold	D66	2007	777 woorden	Oppositie
Emiel Roemer	SP	2011	2642 woorden	Oppositie
Thierry Baudet	FvD	2018	1881 woorden	Oppositie

Bij het opstellen van het corpus voor dit scriptieonderzoek is er rekening gehouden met het geslacht en de functie van de verschillende politici. Om het onderzoek zo neutraal mogelijk uit te voeren is ervoor gekozen om alleen politici met eenzelfde functie te analyseren, zodat er geen verschil aangeduid kan worden dat te maken heeft met bijvoorbeeld rang of populariteit binnen het politieke domein. Ook is er daarom voor gekozen om binnen dit onderzoek alleen fractievoorzitters te analyseren. Door uitsluitend voor fractieleiders te kiezen is de functie van de Nederlandse politici uit het corpus min of meer gelijk aan de functies van de vrouwelijke politici uit het corpus van Grebelsky-Lichtman (2017). Om uit te sluiten dat de resultaten beïnvloed worden door de ervaring die de politici door de jaren heen opgedaan hebben is ervoor gekozen om van iedere fractievoorzitter de eerste Algemene Beschouwingen te analyseren. Ook is ervoor gekozen om een mannelijke en een vrouwelijke fractievoorzitter uit eenzelfde jaar tegenover elkaar te plaatsen in de analyse. Behalve Mark Rutte maakten alle politici ten tijde van hun toespraak deel uit van de oppositie. Dit heeft een positief effect op de neutraliteit van de resultaten omdat alle geanalyseerde politici zo in feite dezelfde rol vervullen in de Tweede Kamer. Bij het trekken van een conclusie uit de resultaten van de analyse van de toespraak van Mark Rutte wordt er rekening gehouden met het feit dat de VVD deel uitmaakte van de coalitie. Door deze factoren in acht te nemen is er sprake van een zo neutraal mogelijk startpunt wat de resultaten betrouwbaarder maakt.

In tabel 2 is er een kort overzicht gemaakt van de verschillen tussen de methode van Grebelsky-Lichtman (2017) en de methode gebruikt in dit scriptieonderzoek.

Tabel 2 – Overzicht verschillen methode GL (2017) en dit scriptieonderzoek

Methode onderzoek Grebelsky-Lichtman (2017)	Methode scriptieonderzoek
Uitingen zijn altijd korter dan één zin	Uitingen kunnen zowel een zinsdeel, als een gehele zin omvatten
Analyse van zowel verbale als non-verbale communicatiekenmerken	Analyse van alleen verbale kenmerken
Analyse van vrouwelijke en mannelijke communicatiekenmerken	Analyse van alleen vrouwelijke communicatiekenmerken.

Corpus bestaande uit enkel vrouwen	Corpus bestaande uit zowel mannen als vrouwen
Corpus bestaande uit vrouwen in verschillende politieke functies, ongeveer op eenzelfde niveau	Corpus bestaande uit mannen en vrouwen met dezelfde politieke functie: fractieleider
Corpus bestaat uit 24 toespraken, twee per spreker	Corpus bestaat uit acht toespraken, één toespraak per spreker
24 communicatiekenmerken in totaal onderzocht	Zes communicatiekenmerken in totaal onderzocht

3.4 Beperkingen

Dit scriptieonderzoek brengt een aantal beperkingen met zich mee, onder andere vanwege de beperkte tijd die voor dit onderzoek beschikbaar was. Een mogelijke beperking van het onderzoek is dat de omvang van het corpus gering is: vanwege de beperkte ruimte beschikbaar voor dit scriptieonderzoek zijn er vier mannelijke en vier vrouwelijke fractieleiders en hun spreekteksten tijdens één type debat geanalyseerd. Een groter corpus, bestaande uit meer verschillende politici en meerdere toespraken van dezelfde persoon, leidt tot een betrouwbaarder resultaat. Vervolgonderzoek waarbij meerdere toespraken per politicus geanalyseerd worden kan uiteindelijk uitwijzen of het gebruikte communicatiemodel constant gebruikt wordt of dat het per toespraak kan verschillen. Een ander beperkend punt is het feit dat niet alle toespraken uit hetzelfde jaar afkomstig zijn, waardoor meer recente toespraken eventueel onderhevig zijn aan een algemene verandering van openbaar spreken door de jaren heen. Omdat hier verder geen ondersteunend bewijs voor gevonden is, is de manier waarop het corpus voor dit scriptieonderzoek vormgegeven is voor nu toereikend om een onderzoek op te baseren. Ook vormt het feit dat het niet bekend is wat het effect is van politieke kleur op het gebruik van verschillende communicatiekenmerken een beperking. Dit kan wederom in vervolgonderzoek onderzocht worden. Een laatste beperking van dit onderzoek is dat de analyse door slechts één onderzoeker is uitgevoerd. Dit maakt het onderzoek verminderd objectief, en maakt de kans op eventueel foutief gelabelde uitingen iets groter. Ondanks deze beperkingen is er toch getracht om een onderzoek uit te voeren waar een zo betrouwbaar mogelijke conclusie uit af te leiden is.

Ten slotte is belangrijk om aan te merken dat de geanalyseerde personen niet bewust gebruik maken van de lijst communicatiekenmerken tijdens het spreken en dat ze zich niet bewust zijn van het feit dat ze beoordeeld zullen worden op het gebruik van typerend vrouwelijke kenmerken. Ook wil ik benadrukken dat de genoemde kenmerken door Grebelsky-Lichtman (2017) toegekend zijn aan een vast gender, man of vrouw, en dat in dit scriptieonderzoek nader wordt onderzocht of het wel mogelijk is om bepaalde communicatiekenmerken te koppelen aan gender. Ook in die zin is dit scriptieonderzoek een uitbreiding van het onderzoek van Grebelsky-Lichtman, omdat de connectie tussen het gebruik van bepaalde communicatiekenmerken en gender in die publicatie niet wordt onderzocht of toegelicht.

3.5 Stappenplan methode scriptieonderzoek

De methode van dit scriptieonderzoek bestaat uit een aantal verschillende stappen:

Stap 1: Het opstellen van het corpus bestaande uit de gesproken teksten

Om te beginnen is er een overzicht gemaakt van alle toespraken die geanalyseerd worden. Om de uniformiteit van de verschillende toespraken te waarborgen zijn alle toespraken op dezelfde manier verzameld, namelijk via de website van de Tweede Kamer. Op deze website zijn verslagen te vinden van de Algemene Beschouwingen. Deze verslagen worden opgesteld door stenografen, werkzaam bij de Tweede Kamer, en zijn een woordelijk verslag van hetgeen gezegd is. Daarbij is ook aangegeven wie wat gezegd heeft en van welke partij de betreffende persoon is. Dit vormt daardoor de meest primaire bron en is verkozen boven bronnen die bijvoorbeeld gebruik maken van de spreekteksten die voorafgaand aan het debat zijn opgesteld. Hetgeen uitgesproken is kan immers afwijken van wat er vooraf op papier was gezet. In de verslagen van de Tweede Kamer zijn ook interrupties door andere fractievoorzitters of de voorzitter van de Tweede Kamer opgenomen.

Stap 2: Analyse van de toespraken

Omdat het onderzoek van Grebelsky-Lichtman op bepaalde punten, zeker in de uiteenzetting van de verschillende communicatiekenmerken, onvoldoende gefundeerd is op inzichten uit de communicatiewetenschap en ik haar codeboek niet tot mijn beschikking had, kan ik niet garanderen dat ik de gekozen kenmerken op dezelfde manier interpreteer zoals gedaan door Grebelsky-Lichtman (2017). Ik heb ervoor gekozen om in dit scriptieonderzoek alleen de inzichten te gebruiken die voldoende wetenschappelijk onderbouwd zijn door ofwel Grebelsky-Lichtman (2017), ofwel in andere relevante publicaties. Grebelsky-Lichtman maakt in haar onderzoek gebruik van 24 kenmerken: twaalf vrouwelijke en twaalf mannelijke. Alle aan de mannelijke spreekstijl toegekende communicatiekenmerken zijn niet geanalyseerd in de toespraken van de politici in dit scriptieonderzoek omdat uit een eerste analyse bleek dat deze kenmerken te algemeen zijn om toe te kennen aan een specifiek gender. Van de twaalf vrouwelijke kenmerken neem ik er uiteindelijk zes over. De overige zes kenmerken neem ik niet mee in mijn analyse, zoals het zoeken naar goedkeuring en het tonen van empathie. Ook het communicatiekenmerk *aarzelend taalgebruik* heb ik niet meegenomen in de analyse van dit scriptieonderzoek, omdat de stenografen aanwezig tijdens onder andere de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer dergelijke uitingen (zoals 'uh' en 'ah') wegschrijven in de door hun opgestelde handelingen (De Jong & Van Leeuwen, 2011). Ten slotte heb ik besloten beide kenmerken die betrekking hebben op inhoudelijke zaken, zoals het aankarten van praktische onderwijskwesities en economische kwesities ook niet mee te nemen in de analyse van de toespraken. Beide kenmerken gaan verder dan alleen communicatiekenmerken en hebben meer betrekking op het genre van de toespraak waarbinnen ze gebruikt worden, en zijn daarom mijns inziens niet relevant voor de analyse en voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag.

Uiteindelijk blijven er zes kenmerken over die wel goed te operationaliseren zijn voor dit scriptieonderzoek. De vrouwelijke communicatiekenmerken die tijdens deze stap wel zijn geanalyseerd zijn:

- Gebruik van emotionele verwijzingen
- Gebruik van persoonlijke voorbeelden
- Passief taalgebruik
- Gebruik van afzwakkende taalelementen
- Verzoeken doen aan medepolitici
- Stellen van vragen

Ik heb de toespraken geanalyseerd aan de hand van de bovenstaande zes kenmerken. Tijdens het analyseren van de teksten is er gebruik gemaakt van een top-down benadering.

- De tekst werd eerst volledig doorgenomen om vervolgens stap voor stap de verschillende uitingen, zoals gedefinieerd door Stiles (1992), van elkaar te isoleren.
- Vervolgens werden deze uitingen gelabeld. Het voordeel van deze benadering is dat er op deze manier zekerheid is dat alle relevante uitingen een kenmerk toegewezen krijgen, en dat er geen uitingen worden vergeten. Punt van kritiek bij deze benadering is dat er een situatie kan ontstaan waarbij uitingen een dubbel kenmerk toegewezen kunnen krijgen, wat minder snel gebeurt als er gericht naar een bepaald kenmerk in de tekst wordt gezocht.
- Nadat alle toespraken op deze manier zijn geanalyseerd volgt er een fase waarin alle uitingen met een bepaald kenmerk geteld worden. Er is geen vaste schaal opgesteld om de frequenties mee te meten maar de verschillen in aantallen tussen de verschillende kenmerken vormen de basis van de conclusies die gedaan worden.

Stap 3: Vormen van de conclusie en de beantwoording van de hoofd- en deelvraag

Daarna is de conclusie getrokken en werd zowel de hoofd- als de deelvraag beantwoord. De significantie van het verschil in gebruik van de kenmerken tussen de vrouwelijke en mannelijke politici is bepaald met behulp van de Log Likelihood methode (zie hoofdstuk 5 Conclusie en discussie), en is gebaseerd op de verschillen in aantallen waarin een uiting gelabeld met een bepaald kenmerk voorkomt in een toespraak. Uiteindelijk kan met de data verkregen uit de analyse ook de conclusie getrokken worden of het zogenoemde model zoals opgesteld door Grebelsky-Lichtman (2017), door mij uitgevoerd in een andere vorm, een nuttige bijdrage levert aan het veld van politieke communicatie.

3.6 Operationalisatie van communicatiekenmerken

De uitingen moeten voldoen aan bepaalde criteria om tot een communicatiekenmerk gerekend te kunnen worden, wat de analyse duidelijk onderbouwd maakt. Deze, door mij opgestelde, criteria verschillen per kenmerk, daarom volgen hier de verschillende kenmerken met daarbij de criteria waarmee de analyse van dit scriptieonderzoek is opgebouwd. Deze criteria zijn deels gevormd door de voorbeelden gegeven in Grebelsky-Lichtman (2017), maar omdat er bij het grootste gedeelte van de kenmerken geen voorbeeld gegeven werd is bij de kenmerken geprobeerd een definitie te vormen met behulp van nadere bestudering van literatuur waar Grebelsky-Lichtman (2017) naar refereert in de publicatie, zoals te lezen is in hoofdstuk 2 van deze scriptie. De voorbeelden genoemd in de komende deelparagrafen zijn ontleend uit het door mij geanalyseerde corpusmateriaal.

3.6.1 Gebruik van emotionele verwijzingen

Er is sprake van een uiting met een emotionele verwijzing wanneer de spreker de stem vormt van een groep mensen, waar de spreker zelf geen deel van uit maakt. Ook dragen de woorden een emotionele lading. Een voorbeeld van een emotionele verwijzing kan gevonden worden in de toespraak van Femke Halsema (2006).

“Het is ronduit ergerlijk dat al die vrouwen zo weinig worden gesteund”

Halsema geeft met dit voorbeeld de vrouwen in Nederland een stem en ze laat zien wat de gevolgen zijn van de beslissingen van het kabinet voor vrouwen die naar de top proberen te

komen. Haar woorden hebben duidelijk een emotionele lading vanwege de uitdrukking ‘ronduit ergerlijk’, wat duidelijk niet positief bedoeld is. Ook laat ze met dit voorbeeld zien dat ze niet achter de beslissingen van het kabinet staat, en impliceren haar woorden dat ze het zelf op een andere manier aan zou pakken.

Een ander voorbeeld van een emotionele verwijzing is te vinden in de toespraak van Marijnissen (2018):

“Ossenaren zoeken elkaar op, zoeken troost en zoeken steun. Heel Oss heeft buikpijn en ik denk dat dat nog wel even zal duren. Ik hoorde velen van u zeggen dat toen u gisteren thuis kwam, u uw kinderen net even wat langer heeft vastgehouden. Dat is fijn. Elkaar vasthouden is slechts wat we nu kunnen doen.”

In dit voorbeeld is er sprake van een emotionele verwijzing omdat Marijnissen refereert naar de reactie van een groep mensen op een tragische gebeurtenis, waarmee ze deze groep mensen een stem geeft. Door te stellen dat heel Oss buikpijn heeft van het ongeluk krijgt de uiting een emotionele lading, en ondanks dat deze gebeurtenis in principe niets te maken heeft met de onderwerpen besproken tijdens de Algemene Beschouwingen neemt ze toch de tijd om deze mensen een hart onder de riem te steken. Ook de woorden ‘dat is fijn’ getuigen van een emotionele lading van deze uiting.

3.6.2. Gebruik van persoonlijke voorbeelden

Wanneer een spreker een persoonlijk voorbeeld geeft in de toespraak wat in tegenstelling tot het geven van een concreet voorbeeld rechtstreeks betrekking heeft op de spreker zelf wordt deze uiting het kenmerk ‘gebruik van persoonlijke voorbeelden’ toegekend. Voorwaarde voor het toekennen van dit kenmerk is dat de uiting daadwerkelijk betrekking moet hebben op de spreker zelf. Een voorbeeld van een uiting gelabeld met dit kenmerk kan gevonden worden in de toespraak van Sap (2011):

“Ik ken geen mensen die op hun verlanglijstje hadden staan om arbeidsongeschikt te worden.”

Hierbij betreft Sap het onderwerp – arbeidsongeschikten – op zichzelf, door te noemen dat zij zelf geen mensen kent die arbeidsongeschikt hadden willen worden. Met dit voorbeeld impliceert Sap dat er geen mensen zijn die bewust arbeidsongeschikt willen raken, omdat zij ze zelf niet kent en kan noemen. Hiermee betreft ze het onderwerp op zichzelf, en laat ze merken dat er niemand te vinden is die wél arbeidsongeschikt zou willen zijn.

Ook Roemer (2011) doet een uiting gelabeld als *gebruik van een persoonlijk voorbeeld* in zijn toespraak:

“25 jaar geleden stond ik als jonge onderwijzer voor de klas. Ik kreeg daarvoor een redelijk inkomen, ook in verhouding tot mijn directeur. Die kreeg toen ongeveer twee keer zo veel.”

Door te benadrukken dat hij zelf ervaring heeft in het onderwijs met daarbij de salarisstandaarden krijgt deze uiting een persoonlijke lading, en laat hij merken aan het publiek dat hij weet waar hij het over heeft.

3.6.3 Passief taalgebruik

Het is niet duidelijk of Grebelsky-Lichtman (2017) in haar publicatie specifiek onderzoek doet naar passieve zinsconstructie, of een passieve manier van spreken waarbij er om de zaak heen wordt gedraaid door de spreker en er geen duidelijk standpunt in wordt genomen over een bepaalde kwestie.

De E-ANS noemt als definitie van passieve zinsconstructies een zin bestaande uit het hulpwerkwoord *worden* of een vorm van het hulpwerkwoord *zijn* in combinatie met een passief deelwoord⁴. Het gevolg van veelvuldig gebruik van passieve zinsconstructies is dat de tekst uit veel lijdende vormen gaat bestaan. Deze passieve zinsconstructie is makkelijk te herkennen in de toespraken, maar de vraag is in hoeverre deze vorm van passief taalgebruik overeenkomt met wat Grebelsky-Lichtman bedoelt met het taalkenmerk *passief taalgebruik*. Het lijkt aannemelijker om te onderzoeken in hoeverre de sprekers een passieve manier van spreken gebruiken om geen duidelijk standpunt in te nemen, omdat van deze indirecte manier van spreken duidelijker in de literatuur toegeschreven wordt aan de vrouwelijke spreekstijl. Om deze reden heb ik ervoor gekozen om alleen uitingen te labelen als passief taalgebruik wanneer met de uiting geen duidelijk standpunt wordt ingenomen door de spreker. Met andere woorden: met dit type uitingen wordt geen duidelijke mening verkondigd, zoals wel het geval is bij direct taalgebruik. Ik gebruik de lijdende vorm dus niet primair als aanwijzer voor passief taalgebruik, maar de uiting kan wel een lijdende zinsconstructie bevatten die losstaat van het gelabelde kenmerk. Het kenmerk passief taalgebruik is, anders dan het gebruik van de specifieke passieve zinsconstructie, te herkennen in de toespraken van de fractieleiders aan de manier waarop de passieve uitingen de tekst verhullend en traag maken, waardoor het lijkt alsof de spreker geen verantwoordelijkheid wil nemen over zijn of haar uitingen.

Een voorbeeld van passief taalgebruik, waarbij het niet duidelijk is wat er precies wordt bedoeld door de spreker, kan gevonden worden in de toespraak van Rutte (2006):

“De minister-president heeft daarover het een en ander gezegd.”

3.6.4 Gebruik van afzwakkende taalelementen

Het gebruik van het kenmerk afzwakkende taalelementen is te herkennen aan een beleefde en voorzichtige manier van spreken, waarbij kwesties niet direct aangekaart worden maar waarbij er om het onderwerp heen gedraaid wordt en er geen duidelijk standpunt ingenomen wordt over een bepaalde kwestie. Het verschil in operationalisatie tussen dit kenmerk en het kenmerk passief taalgebruik is dat er bij het kenmerk gebruik van afzwakkende taalelementen sprake is van het gebruik van een modaal dat de uiting duidelijk een andere lading geeft. Uitingen die gelabeld worden als passief taalgebruik hoeven bijvoorbeeld niet per definitie een afzwakkend modaal te bevatten om als passief te worden gezien, zoals beschreven in de genoemde voorbeelden van paragraaf 3.6.3, terwijl dit bij het gebruik van afzwakkende taalelementen wel het geval is. Een voorbeeld van een uiting gecategoriseerd als het gebruik van een afzwakkend taalelement kan gevonden worden in de toespraak van Femke Halsema (2006). Ze zegt hierbij het volgende:

“Het milieu mag vandaag nog wel wat aandacht krijgen.”

Door te kiezen voor de woorden ‘mag’ en ‘nog wel wat’ krijgt deze uiting een ‘zwak’ karakter. Een formuleringsalternatief wat wel een directe manier van spreken zou reflecteren

⁴ Zie ook <http://ans.ruhosting.nl/e-ans/18/05/02/02/body.html>

is “het milieu moet vandaag aandacht krijgen”. Ook het gebruik van bijvoorbeeld het woord ‘lijken’ in combinatie met het woord ‘wel alsof’, maakt dat een uiting gecategoriseerd wordt als zijnde het gebruik van een afzwakkend taalelement, zoals te zien is in de uiting van Baudet (2018):

“Orwell beschikte over profetische gaven. Het lijkt wel alsof hij Nederland onder het bewind van VVD van Mark Rutte beschrijft.”

In de E-ANS wordt gesteld dat verstandsmodaliteiten onder andere worden gerealiseerd met behulp van de hulpwerkwoorden van modaliteit⁵, en dat de spreker een modaliteit kan gebruiken om een bepaalde onzekerheid mee uit te drukken over de uiting. Dit komt vooral goed naar voren in het voorbeeld van Baudet. Een formuleringsalternatief waarin deze uiting niet meer als verzachtend gecategoriseerd zou worden is bijvoorbeeld “Hij beschrijft Nederland onder het bewind van Mark Rutte”.

Daarnaast kan het gebruik van dit kenmerk op een hele andere manier worden geïnterpreteerd; een manier waarop de spreker zichzelf op een ironische of sarcastische manier uitdrukt. Het gebruik van dit communicatiekenmerk krijgt daardoor een andere lading, en met behulp van het gebruik van afzwakkende taalelementen in de zin drukt de spreker een overdrijving uit. Vooral Halsema gebruikt vaak afzwakkende taalelementen om haar uitingen kracht bij te zetten. Naast het eerste voorbeeld, komt ook dit voorbeeld uit haar toespraak:

“Laat ik het maar ronduit zeggen: dat vinden wij als komende linkse regering niet echt fijn.”

3.6.5 Verzoeken doen aan medepolitici

Een uiting waarmee een spreker een verzoek doet aan medepolitici is eenvoudig te categoriseren. Het gaat hierbij om een uiting waarbij een spreker een andere spreker direct oproept om iets te doen voor iemand anders. Ondanks dat Grebelsky-Lichtman een verschil toekent tussen dit kenmerk en het communicatiekenmerk ‘eisen van actie’ dat is toegekend aan de mannelijke spreekstijl, lijkt er in de praktijk niet veel verschil te zijn tussen de twee kenmerken. Het doen van een verzoek is door haar toegekend aan de vrouwelijke spreekstijl omdat het een bepaalde zwakte met zich meedraagt en laat zien dat de spreker medepolitici nodig heeft om iets voor elkaar te krijgen, maar uit de in dit scriptieonderzoek geanalyseerde toespraken blijkt dat de spreker met de verzoeken richting hun collega’s eisen dat er iets veranderd wordt aan de huidige stand van zaken, en dat er vooral geluisterd moet worden naar de spreker omdat die het beste weet wat er moet gebeuren. Soms is een verzoek zelfs een beetje spottend bedoeld. Twee voorbeelden van dit kenmerk zijn:

(1) “Ik zou zeggen: drie termijnen, het is mooi geweest, hou het voor gezien.”

(2) “Ik hoop dan ook dat het CDA nu eens eindelijk over de brug komt.”

Beide uitingen zijn gedaan door Femke Halsema (2006). Voorbeeld (1) geeft goed het spottende karakter weer wat dit kenmerk met zich mee kan dragen, en het is duidelijk dat dit verzoek niet serieus bedoeld is of waarvan de spreker weet dat de uiting niet serieus genomen zal worden. Voorbeeld (2) laat juist zien dat het doen van een verzoek niet altijd spottend

⁵ Zie <http://ans.ruhosting.nl/e-ans/28/03/02/body.html>

bedoeld is, en dat Halsema verwacht dat er actie ondernomen wordt door een andere partij die daadwerkelijk iets aan de situatie kan veranderen. Bij de twee bovenstaande voorbeelden is te zien dat het doen van verzoeken niet per definitie een zwakkere rol voor de spreker hoeft te betekenen, waarbij de spreker hulp nodig heeft van iemand anders. Deze twee voorbeelden komen juist dichterbij het communicatiekenmerk eisen van actie. Het blijft daarom onduidelijk waarom dit kenmerk specifiek toegekend wordt aan de vrouwelijke spreekstijl.

3.6.6 Stellen van vragen

Het stellen van vragen is makkelijk aan een uiting te koppelen. Zoals aangegeven in paragraaf 2.6.6. is ervoor gekozen om in dit scriptieonderzoek geen onderscheid te maken tussen verschillende typen vragen, zoals de aanhangselvraag en de retorische vraag, om de uiting tot dit kenmerk te categoriseren. Alle uitingen die eindigen met een vraagteken in de tekst zijn gekoppeld aan dit communicatiekenmerk. In het hoofdstuk Conclusie en discussie wordt kritisch besproken of het stellen van vragen in deze algemeenheid exclusief toegekend kan worden aan de vrouwelijke spreekstijl, of dat dit alleen zou kunnen gelden voor specifieke vraag-typen.

In hoofdstuk 4 volgen de resultaten van de analyse van de toespraken van de fractieleiders, en de conclusie en discussie volgen in hoofdstuk 5.

4. Resultaten

Om een overzicht te maken van de resultaten van de gebruikte communicatiekenmerken in de toespraken van acht Nederlandse mannelijke en vrouwelijke politici tijdens de Algemene Beschouwingen (AB) is een analyse gedaan van iedere individuele toespraak. In deze analyse zijn de aanwezige kenmerken zoals opgesteld door Grebelsky-Lichtman (2017) gelabeld volgens een top-down benadering, zoals genoemd in hoofdstuk 3, Methode. De conclusie van dit onderzoek zijn gebaseerd op de frequentie waarin de verschillende kenmerken voorkomen.

De toespraken zijn geanalyseerd in chronologische volgorde, waarin is begonnen met de toespraken die het langst geleden gegeven zijn (2006), en afgesloten met de analyse van de toespraken die het meest recent gegeven zijn (2018). In dit hoofdstuk komen de analyses van de toespraken van de vrouwen als eerst aan bod, gevolgd door de toespraken van de mannen. Dit hoofdstuk bestaat uit een overzicht van alle onderzochte communicatiekenmerken in de toespraken met – wanneer relevant – representatieve voorbeelden. Het totaal van alle toespraken leidt tot een tabel waarin alle gebruikte kenmerken worden weergegeven. Uit deze tabel valt op te maken in welke mate mannen en vrouwen gebruik maken van de vrouwelijke communicatiekenmerken en met welke frequentie dit gebeurt. In de tabel is weergegeven wat de frequentie per kenmerk is per 1000 uitgesproken woorden. Dit is gedaan vanwege de verschillende lengtes van de toespraken: de kortste was 614 woorden en de langste 3017.

In dit hoofdstuk geef ik de resultaten van de analyse per spreker weer. In paragraaf 4.1 staan de overkoepelende resultaten beschreven. De conclusies die uit deze bevindingen volgen, en de discussie zijn te vinden in hoofdstuk 5.

4.1 De resultaten per groep sprekers

De toespraken die in dit hoofdstuk worden geanalyseerd zijn:

Vrouwen

- Femke Halsema (GroenLinks), AB 2006
- Marianne Thieme (PvdD), AB 2007
- Jolande Sap (GroenLinks), AB 2011
- Lilian Marijnissen (SP), AB 2018

Mannen:

- Mark Rutte (VVD), AB 2006
- Alexander Pechtold (D66), AB 2007
- Emiel Roemer (SP), AB 2011
- Thierry Baudet (FvD), AB 2018

De volgende tabel (tabel 3) geeft een overzicht van het totale aantal keer dat een bepaald kenmerk is gebruikt door ofwel de groep vrouwelijke fractieleiders, ofwel de groep mannelijke fractieleiders. Ook wordt de frequentie van een kenmerk per 1000 woorden van de vrouwelijke en de mannelijke politici weergegeven. Deze tabel vormt het belangrijkste resultaat om de hoofdvraag van dit onderzoek te beantwoorden. In de tabel is namelijk direct te zien hoe vaak vrouwen gebruik maken van vrouwelijke kenmerken in hun toespraken en hoe vaak mannen dit doen.

Tabel 3 - Overzicht van totaal gebruik kenmerken per vrouwelijke en mannelijke sprekers

Kenmerken toegekend aan de vrouwelijke spreekstijl:	Totaal aantal keer gebruikt door alle vrouwen samen	Totaal aantal keer gebruikt door alle mannen samen	Gemiddeld gebruik door vrouwelijke politici per 1000 woorden	Gemiddeld gebruik door mannelijke politici per 1000 woorden
Gebruik van emotionele verwijzingen	4	4	0,58	0,63
Gebruik van persoonlijke voorbeelden	3	3	0,43	0,47
Passief taalgebruik	0	1	0	0,16
Gebruik van afzwakkende taalelementen	28	20	4,03	3,15
Verzoeken doen aan medepolitici	24*	3	3,46	0,47
Stellen van vragen	13	26*	1,87	4,09
Totaal	72	57	1,73	1,50

De getallen in bovenstaande tabel zijn in principe verschillend, maar niet alle aantallen zijn significant verschillend. Het verschil tussen de mannelijke en de vrouwelijke sprekers is alleen significant (bepaald via de Log Likelihood significantietoets, zie paragraaf 5.1 voor de bijbehorende p-waarde) bij de kenmerken *verzoeken doen aan medepolitici* en het *stellen van vragen*.

De interpretatie van deze tabel en de conclusie die uit deze cijfers volgt wordt behandeld in het laatste hoofdstuk, Conclusie en discussie.

4.2 Analyse per spreker

De volgende tabel is een opsplitsing van tabel 2, waarin per spreker staat omschreven hoe vaak hij of zij een kenmerk heeft gebruikt in zijn of haar toespraak tijdens de Algemene Beschouwingen, per 1000 woorden. In de komende paragrafen zullen de toespraken per spreker kort toegelicht worden, en zullen opvallende cijfers uit de analyse toegelicht worden met relevante voorbeelden. De sprekers worden in deze paragrafen apart van elkaar behandeld om te illustreren dat niet iedere spreker gebruik maakt van eenzelfde set communicatiekenmerken, en om de operationalisatie van de verschillende kenmerken te verduidelijken aan de hand van voorbeelden uit de geanalyseerde toespraken.

Tabel 4 - Het gebruik van de verschillende communicatiekenmerken door de fractieleiders uitgedrukt per 1000 woorden

Kenmerken toegekend aan de vrouwelijke spreekstijl:	Aantal keer gebruikt per 1000 woorden: Halsema	Aantal keer gebruikt per 1000 woorden: Thieme	Aantal keer gebruikt per 1000 woorden: Sap	Aantal keer gebruikt per 1000 woorden: Marijnissen	Aantal keer gebruikt per 1000 woorden: Rutte	Aantal keer gebruikt per 1000 woorden: Pechtold	Aantal keer gebruikt per 1000 woorden: Roemer	Aantal keer gebruikt per 1000 woorden: Baudet
Gebruik van emotionele verwijzingen	0,99	0	0	1,30	0	1,29	1,14	0
Gebruik van persoonlijke voorbeelden	0	0	0,79	1,30	0	0	1,14	0
Passief taalgebruik	0	0	0	0	0,95	0	0	0
Gebruik van afzwakkende taalelementen	4,64	4,89	3,54	2,60	3,80	7,72	3,03	1,06
Verzoeken doen aan medepolitici	1,66	0	7,48	0	0	1,29	0,76	0
Stellen van vragen	0,99	0	2,76	3,89	6,64	0	3,41	5,32

4.2.1 Analyse AB Femke Halsema (2006)

De toespraak van Femke Halsema bestaat in totaal uit 3017 woorden. Halsema maakt gebruik van vier van de zes vrouwelijke communicatiekenmerken zoals opgesteld door Grebelsky-Lichtman. Opvallend is dat zij in verhouding tot de andere vrouwelijke sprekers vaker afzwakkende taalelementen gebruikt in haar toespraak. Een voorbeeld van een uiting waarbij ze een afzwakkend taalelement gebruikt is (1).

(1) Laat ik het maar ronduit zeggen: dat vinden wij als komende linkse regering niet echt fijn.

Door het gebruik van ‘echt’ verzwakt Halsema haar statement. Ze wil wel laten blijken dat ze het ergens vanuit haar partij niet mee eens is, maar door het woord ‘echt’ te gebruiken lijkt het alsof ze er niet fel tegen is. Als ze het woord ‘echt’ weg zou laten komt ze feller over en maakt ze haar standpunt duidelijker.

Wat betreft het gebruik van de andere communicatiekenmerken is er niet veel verschil tussen Halsema en de andere onderzochte fractieleider. Wel doet ze vaker een verzoek naar een medepolitici in vergelijking met de mannelijke fractieleiders.

4.2.2 Analyse AB Marianne Thieme (2007)

Marianne Thieme maakt in haar toespraak van 614 woorden gebruik van slechts één communicatiekenmerk toegekend aan de vrouwelijke sprekers door Grebelsky-Lichtman (2017). Opvallend aan de uitingen gedaan door Thieme is dat er, in verhouding tot de rest van de sprekers, weinig communicatiekenmerken toegekend aan de vrouwelijke spreekstijl terug te vinden in haar toespraak. Ze stopt niet veel emotie in haar woorden en ze benadert geen medepolitici in de vorm van een vraag of een verzoek. Wel maakt ze een aantal keer gebruik van de passieve vorm in haar toespraak en verzacht ze haar woorden een enkele keer. De uiting waaraan dit kenmerk gekoppeld is, is (1):

(1) Maar voor het eten van vlees lijkt het kabinet zijn mooie credo niet in te durven zetten.

In voorbeeld (1) is duidelijk te zien dat het hier om een afzwakkend taalelement gaat, omdat ze gebruik maakt van het woord ‘lijkt’. Als ze een directe beschuldiging had willen uiten, had ze een formuleringsalternatief moeten gebruiken zoals ‘Voor het eten van vlees durft het kabinet zijn mooie credo niet in te zetten’. Er is bij dit kenmerk voor gekozen om het kenmerk *afzwakkend taalelement* aan de uiting te koppelen omdat het een relatief felle uitspraak kan zijn, maar door het woord ‘lijkt’ is het toch niet zo fel omdat ze hiermee anderen de ruimte geeft om tegen deze bewering in te kunnen gaan.

4.2.3 Analyse AB Jolande Sap (2011)

Uit de analyse blijkt dat Jolande Sap in haar toespraak, bestaande uit een lengte van 2540 woorden, gebruik maakt van vier van de zes vrouwelijke communicatiekenmerken, zoals opgesteld door Grebelsky-Lichtman (2017). Opvallend aan de frequentie van de communicatiekenmerken in haar toespraak is dat zij veel verzoeken doet aan medepolitici in verhouding tot de andere fractieleiders. Een voorbeeld van een uiting waarin ze dit kenmerk gebruikt is (1):

(1) Ik roep de premier vandaag op om daar echt mee te stoppen. Ik roep hem op om de omslag te maken van Haagse bluf naar echte moed.

Deze uiting is gelabeld als het doen van een verzoek aan een medepolitici omdat ze direct aan de premier vraagt om ergens mee te stoppen, en om de omslag te maken van bluffen naar het tonen van moed. Ze doet hiermee een beroep op hem, en vraagt hem om iets te doen wat ze zelf niet in de hand heeft of verandering in aan kan brengen, in plaats van het hem direct te vragen.

4.2.4 Analyse AB Lilian Marijnissen (2018)

Marijnissen maakt in haar 772 woorden tellende toespraak gebruik van vier verschillende kenmerken die toegekend zijn aan de vrouwelijke spreekstijl door Grebelsky-Lichtman (2017). Opvallend aan haar toespraak is dat zij als enige gebruik maakt van zowel het kenmerk *gebruik van persoonlijke voorbeelden* als het kenmerk *gebruik van emotionele verwijzingen*. Voorbeelden van het gebruik van deze kenmerken in haar toespraak zijn (1) en (2):

(1) Klasgenootjes van de vier overleden kinderen van basisschool De Korenaer, de school bij mij om de hoek.

(2) Ossenaren zoeken elkaar op, zoeken troost en zoeken steun. Heel Oss heeft buikpijn en ik denk dat dat nog wel even zal duren. Ik hoorde velen van u zeggen dat toen u gisteren thuis kwam, u uw kinderen net even wat langer heeft vastgehouden. Dat is fijn. Elkaar vasthouden is slechts wat we nu kunnen doen.

Voorbeeld (1) heeft betrekking op het ongeluk met de stint in Oss, wat vlak voor het houden van de Algemene Beschouwingen gebeurde was. Marijnissen gebruikt hier een persoonlijk voorbeeld, namelijk het feit dat de overleden kinderen op de basisschool bij Marijnissen om de hoek zaten, om te benadrukken hoeveel impact deze gebeurtenis op haar in het bijzonder heeft, en dat ze daarom een moment in haar toespraak wilde nemen om hier de aandacht op te vestigen en om steun te betuigen. Ze laat hiermee zien dat ze dichtbij ‘het volk’ staat, en dat de gebeurtenis haar evenveel doet als alle andere inwoners van Oss. Voorbeeld (2) is een voorbeeld van een emotionele verwijzing, omdat ze illustreert hoe haar dorpsgenoten omgaan met de gevolgen van het ongeluk. Ondanks dat dit geen persoonlijk voorbeeld is laat ze met

deze uiting wel zien dat ze deze groep mensen ziet en ze maakt duidelijk wat de impact is van het ongeluk, wat de uiting een emotionele waarde geeft.

4.2.5 Analyse AB Mark Rutte (2006)

De toespraak van Mark Rutte bestaat uit 1054 woorden, en hij maakt in totaal gebruik van drie communicatiekenmerken die zijn toegekend aan de vrouwelijke spreekstijl door Grebelsky-Lichtman (2017). Rutte maakt relatief veel gebruik van het kenmerk stellen van vragen in verhouding tot de vrouwelijke sprekers. Voorbeelden van gebruik van het stellen van vragen in zijn toespraak zijn (1), (2) en (3):

- (1) Gaan wij met Nederland voor- of achteruit?
- (2) Kijken wij naar de toekomst of naar het verleden?
- (3) Zien wij vooral kansen of bedreigingen?

Deze uitingen zijn gecategoriseerd als zijnde een vraag simpelweg omdat de uiting eindigt met een vraagteken en daarom een vragende vorm heeft. Wel is duidelijk dat deze drie vragen retorische vragen zijn en hij met het stellen van deze vragen impliceert dat Rutte vooral van het positieve uit wil gaan en naar kansen wil kijken in plaats van naar bedreigingen. Door juist op deze vragen te stellen wil hij het publiek duidelijk maken dat hij het beste wil voor 'het volk'. Verder is het opvallend dat Rutte als enige spreker gebruik maakt van het kenmerk passief taalgebruik.

4.2.6 Analyse AB Alexander Pechtold (2007)

In zijn toespraak, met in totaal 777 woorden, maakt Pechtold gebruik van drie communicatiekenmerken (zie tabel 4) toegekend aan de vrouwelijke spreekstijl zoals opgesteld door Grebelsky-Lichtman (2017). Opvallend is dat zowel Pechtold als Roemer als enigen van de mannelijke sprekers gebruik maken van het kenmerk *gebruik van emotionele verwijzingen*. Hij maakt in totaal vijf keer gebruik van een afzwakkend taalelement, waar (1) een voorbeeld van is. Voorbeeld (2) is de uiting waaraan het kenmerk *emotionele verwijzingen* aan gekoppeld is.

- (1) Deze plek, die van het spreekgestoelte, vind ik dan ook misschien nog wel de mooiste
- (2) Dat zijn niet alleen ouderen, maar ook gewoon hardwerkende mensen die geen mogelijkheden hebben om hun inkomen in hun eentje bij te sturen. Ik vind het zuur dat de minister-president wel mooie dingen voor de toekomst belooft die hij niet hard kan maken, maar voor de korte termijn tegenvallers laat zien.

Voorbeeld (1) is een voorbeeld van het gebruik van een afzwakkend taalelement, omdat Pechtold hier gebruik maakt van het woord 'misschien'. Hij is hiermee niet duidelijk in zijn bewoording (vindt hij het nu wel de mooiste plek of toch niet?) en daarmee kan twijfel bestaan over deze uiting, of de uiting kan makkelijk tegengesproken worden. Ook kan Pechtold zelf zijn woorden terugnemen op het moment dat hij een andere plek mooier vindt. Voorbeeld (2) is een uiting die gekoppeld is aan het kenmerk *gebruik van emotionele verwijzingen*, omdat Pechtold met de uiting opkomt voor ouderen en hardwerkende mensen die steun nodig hebben met hun inkomen. Hij noemt twee groepen mensen als voorbeeld om zijn argument kracht bij te zetten dat de huidige koers van de politiek niet deugt en dat er verandering nodig is om mensen te helpen, verandering die juist hij wil bewerkstelligen. De

emotionele lading komt naar voren doordat hij expliciet vermeldt dat hij het ‘zuur’ vindt dat de president niet nakomt wat hij belooft, en geeft de hardwerkende mensen en de ouderen als voorbeelden voor een groep die hiervan de dupe worden.

4.2.7 Analyse AB Emiel Roemer (2011)

Emiel Roemer heeft tijdens zijn toespraak, bestaande uit 2642 woorden, gebruik gemaakt van vijf verschillende communicatiekenmerken die uitgelicht zijn in dit scriptieonderzoek. Ondanks zijn relatief lange toespraak en hoge aantal uitingen, maakt hij niet opvallend vaak of weinig gebruik van een van de communicatiekenmerken. Wel maakt Roemer gebruik van de meeste uitgelichte communicatiekenmerken. Ook maakt hij als enige mannelijke fractieleider gebruik van een persoonlijk voorbeeld en doet hij als mannelijke fractieleider relatief veel verzoeken aan een medepoliticus. Voorbeelden van uitingen waar deze twee kenmerken aan gelabeld zijn, zijn (1) en (2):

(1) Vrienden van mij die in de zorg gingen werken (...)

(2) Ik zou graag van de minister-president horen wat hij vindt van deze ontwikkeling.

Voorbeeld (1) is een uiting gelabeld als *persoonlijk voorbeeld* omdat Roemer wil beargumenteren hoe de lonen zijn opgesteld in de zorg aan de hand van ervaringen van zijn eigen vrienden. Hij betreft de situatie hier op zichzelf omdat hij het duidelijk heeft over ‘vrienden van mij’. Hij had dit hier weg kunnen laten, maar juist door te vertellen dat hij persoonlijk mensen kent die in de zorg werken maakt hij zijn verhaal sterker, de luisteraar is eerder geneigd om zijn woorden voor waar aan te nemen omdat hij een voorbeeld uit de praktijk aanhaalt. Ook laat hij hiermee zien dat hij zich tussen ‘het volk’ mengt en weet wat er speelt in het land. Voorbeeld (2) is een uiting waarin Roemer een verzoek doet aan een medepoliticus, in dit geval aan de minister-president. Roemer zegt hiermee dat hij wil dat de minister-president zich (negatief) uitspreekt over een bepaalde situatie, en daarmee verantwoordelijkheid neemt.

4.2.8 Analyse AB Thierry Baudet (2018)

In zijn toespraak bij de Algemene Beschouwingen in 2018 maakt Baudet in totaal gebruik van twee verschillende communicatiekenmerken in een totaal van 1881 woorden. Opvallend aan zijn toespraak is dat hij in tegenstelling tot de andere sprekers heel weinig gebruik maakt van het kenmerk *afzwakkende taalelementen*. In zijn toespraak stelt hij één keer meerdere vragen achter elkaar, waarmee hij vooral probeert te overtuigen dat het huidige kabinet verkeerde keuzes maakt en niet het beste voor heeft met de kiezer. Voorbeeld (1) is een voorbeeld van een uiting met daarin acht gelabelde vragen waarin duidelijk te zien is dat Baudet twijfelt aan de huidige koers van de coalitie.

(1) De vraag die zich dus opdringt, ambtsgenoten, is: wie is dan eigenlijk wel de baas in dit land? Wie kan wel iets beïnvloeden of beslissen? Is het Mark Rutte nog wel? Is het de Koning? Is het Juncker? Is het Soros? Is het Angela Merkel? Is het Paul Polman van Unilever?

Wat Baudet vooral probeert te bewijzen met het stellen van deze vragen is dat het voor de kiezer niet duidelijk is wat de koers van het huidige kabinet is. Door zichzelf op te stellen als een partijleider die opkomt voor de ‘gewone’ mens, de kiezer, probeert hij zijn publiek voor zich te winnen.

In het volgende hoofdstuk, Conclusie en discussie, zullen de resultaten uit dit hoofdstuk uitgebreid besproken worden en zal er een antwoord gegeven worden op de hoofd- en deelvraag van dit scriptieonderzoek.

5. Conclusie en discussie

In dit scriptieonderzoek is, met een uitgebreide analyse, getracht om een antwoord te kunnen geven op de volgende hoofdvraag:

In hoeverre gebruiken Nederlandse vrouwelijke en mannelijke politici communicatiekenmerken toegekend aan de vrouwelijke spreekstijl in hun toespraken gegeven tijdens de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer, gebaseerd op het model van Grebelsky-Lichtman (2017)?

Ook de deelvraag, die ten grondslag ligt aan de hoofdvraag, kan beantwoord worden met behulp van de analyse:

In hoeverre kan er een sterk verband aangetoond worden tussen communicatiekenmerken en gender in een beperkt corpus?

Een overzicht van de kenmerken gebruikt door de Nederlandse vrouwelijke en mannelijke fractieleiders en de frequentie waarin ze gebruikt worden in hun toespraken volgt in paragraaf 5.1. Uit de resultaten van de analyse blijkt dat er overeenkomsten en verschillen aanwezig zijn in het gebruik van de communicatiekenmerken die gebruikt worden door zowel de mannelijke als de vrouwelijke Nederlandse fractieleiders. De verschillen en overeenkomsten zullen in paragraaf 5.2 worden toegelicht, en deze toelichting zal leiden tot de beantwoording van de hoofdvraag en de deelvraag in paragraaf 5.3.

5.1. Gebruikte communicatiekenmerken mannelijke en vrouwelijke fractieleiders

De set aan communicatiekenmerken, toegekend door Grebelsky-Lichtman (2017) aan de vrouwelijke spreekstijl, die gebruikt wordt door de geanalyseerde Nederlandse vrouwelijke fractieleiders in hun toespraken tijdens de Algemene Beschouwingen is als volgt:

- Gebruik van emotionele verwijzingen
- Gebruik van persoonlijke voorbeelden
- Passief taalgebruik
- Gebruik van afzwakkende taalelementen
- Verzoeken doen aan medepolitici
- Stellen van vragen

Uit de analyse van de toespraken blijkt dat dezelfde vrouwelijke communicatiekenmerken gebruikt worden door beide geanalyseerde groepen, dus zowel door de vrouwelijke als de mannelijke fractieleiders. Wat direct al opvalt is dat de mannelijke fractieleiders gebruik maken van communicatiekenmerken die door Grebelsky-Lichtman (2017) toegekend zijn aan de vrouwelijke spreekstijl. De aanname dat de in dit onderzoek onderzochte mannen en vrouwen verschillende communicatiekenmerken gebruiken tijdens hun toespraak die gekoppeld zijn aan hun gender, en dat mannelijke fractieleiders geen aan vrouwen toegekende communicatiekenmerken gebruiken, lijkt in dit kleine onderzoek verworpen.

Om aan te kunnen tonen in welke *mate* er verschillen zijn tussen de gebruikte communicatiekenmerken van de mannelijke en vrouwelijke fractieleiders, moet er nauwkeurig onderzocht worden met welke frequentie deze verschillende communicatiekenmerken gebruikt worden door de geanalyseerde groep van politici. Omdat al

is geconcludeerd dat zowel de vrouwelijke als de mannelijke fractievoorzitters gebruik maken van vrouwelijke communicatiekenmerken, is het interessant om te onderzoeken of de verschillen in frequentie significant zijn of niet. Zo kan er specifiek vastgesteld worden welk gender meer of minder gebruik maakt van een bepaald kenmerk. Ik heb tabel 3 in deze paragraaf opnieuw toegevoegd en uitgebreid om een duidelijk overzicht te geven van de frequentie van het gebruik per communicatiekenmerk. In paragraaf 5.2 wordt deze tabel nader toegelicht. De cijfers in deze tabel tonen alleen een cijfermatig verschil aan in gebruik per 1000 woorden, en de significante uitkomsten zijn aangeduid met een [*]. Omdat hier nog geen uitspraak kan worden gedaan over de significantie van deze verschillen, is er gebruik gemaakt van log likelihood⁶. Wanneer een verschil significant is, betekent dat dat ofwel de vrouwen ofwel de mannen het betreffende kenmerk vaker gebruiken. Er is voor deze manier van het berekenen van verschillen in het gebruik van communicatiekenmerken gekozen omdat de kenmerken weinig voorkomen in het totale corpus (alle vrouwelijke toespraken en alle mannelijke toespraken). Wel moet er een kanttekening geplaatst worden bij deze methode omdat er zelf gekozen moet worden of de significantie berekend wordt op woordniveau (omvang van het volledige corpus) of per uiting. Dit maakt de methode twijfelachtig, maar omdat uit het onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017) niet blijkt welke methode zij heeft toegepast is er toch voor deze methode gekozen.

Tabel 5 - Overzicht van totaal gebruik kenmerken per vrouwelijke en mannelijke sprekers

Kenmerken toegekend aan de vrouwelijke spreekstijl:	Totaal aantal keer gebruikt door alle vrouwen samen:	Totaal aantal keer gebruikt door alle mannen samen:	Gemiddeld gebruik vrouwelijke politici per 1000 woorden:	Gemiddeld gebruik mannelijke politici per 1000 woorden:	Significantie
Gebruik van emotionele verwijzingen	4	4	0,58	0,63	LL = 0.02, P > 0,05
Gebruik van persoonlijke voorbeelden	3	3	0,43	0,47	LL = 0.01, P > 0,05
Passief taalgebruik	0	1	0	0,16	LL = 1.48, P > 0,05
Gebruik van afzwakkende taalelementen	28	20	4,03	3,15	LL = 0.72, P > 0,05
Verzoeken doen aan medepolitici	24	3	3,46	0,47	LL = 16.75, P < 0,05*
Stellen van vragen	13	26	1,87	4,09	LL = 5.63, P < 0,05*
Totaal	105	93			

5.2. Resultaten analyse toespraken mannelijke en vrouwelijke fractieleiders

Wat direct opvalt aan de resultaten van de analyse zoals getoond in tabel 5 is dat er niet veel verschil bestaat tussen de frequentie waarmee de vrouwelijke en de mannelijke fractieleiders

⁶ De berekeningen zijn uitgevoerd met behulp van het UCREL Significance Test System (zie <http://corpora.lancs.ac.uk/sigtest/>).

de communicatiekenmerken gebruiken. Op het eerste gezicht gebruiken de vrouwelijke fractieleiders vaker afzwakkende taalelementen en doen ze vaker een verzoek aan medepolitici, en stellen de mannelijke fractieleiders meer vragen tijdens hun toespraak. Alleen de verschillen bij de kenmerken *verzoeken doen aan medepolitici* en het *stellen van vragen* zijn daadwerkelijk significant en tonen dus een duidelijk verschil aan bij het gebruik door de door mij samengestelde groep politici, bij het gebruik van afzwakkende taalelementen is hier geen sprake van. Het kenmerk *verzoeken doen aan medepolitici* wordt significant vaker door de groep onderzochte vrouwen gebruikt, het *stellen van vragen* wordt significant vaker gedaan door de groep onderzochte mannen. Een kanttekening hierbij is wel dat het grootste gedeelte van het aantal verzoeken (19 van de 24) afkomstig is van Jolande Sap. Hierdoor zegt deze significantie niet per se veel over de groep vrouwen als geheel, maar meer over haar persoonlijke stijl van spreken. De frequentie van het gebruik van emotionele verwijzingen, persoonlijke voorbeelden en passief taalgebruik is nagenoeg gelijk bij de vrouwen en de mannen. Verder is het opvallend dat alle vrouwelijke communicatiekenmerken gevonden zijn in het totale corpus van zowel de vrouwen als de mannen, dus is er binnen dit onderzoek geen sprake van een vrouwelijk communicatiekenmerk dat exclusief aan vrouwen toegeschreven kan worden in deze specifieke context. Ten slotte kan er gesteld worden dat Rutte de meeste vragen stelt van alle onderzochte fractieleiders per 1000 woorden. Dit kan in verband worden gebracht met het feit dat hij als enige onderzochte fractieleider deel uitmaakte van de coalitie in combinatie met het feit dat hij een mannelijke spreker is, gezien het feit dat in dit corpus de onderzochte mannelijke fractieleiders significant meer gebruik maken van het kenmerk *stellen van vragen*. Vooralsnog lijkt er verder geen aanknopingspunt om dit nader te onderzoeken.

De conclusie die uit de resultaten van deze analyse getrokken kan worden wat betreft de vrouwelijke communicatiekenmerken is dan ook dat zowel mannen als vrouwen beide zeer beperkt gebruik maken van aan vrouwen toegekende communicatiekenmerken, wat in lijn is met de conclusie die volgt uit Grebelsky-Lichtman (2017). Verder blijkt dat vrouwen in totaal niet significant⁷ vaker gebruik maken van deze kenmerken dan mannen. Wel is het opvallend dat de mannelijke fractieleiders significant vaker gebruik maken van het kenmerk *stellen van vragen* (zie voetnoot 4). Het is mogelijk dat het kenmerk ofwel toegekend zou moeten worden aan een mannelijke spreekstijl, ofwel dat het stellen van vragen niet gebonden is aan een specifiek gender. Verder onderzoek met een groter corpus zou uit kunnen wijzen of dit ook daadwerkelijk het geval is.

5.3 Eindconclusie

De eindconclusie, en het antwoord op de hoofdvraag, is dat zowel de mannelijke als de vrouwelijke Nederlandse fractievoorzitters nauwelijks gebruik maken van communicatiekenmerken die zijn toegekend aan de vrouwelijke sprekers door Grebelsky-Lichtman (2017) in hun toespraken tijdens de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer. De set aan communicatiekenmerken die de fractieleiders gebruiken verschilt per fractieleider en bestaat niet uit vaste combinaties. Er blijkt dus uit dit onderzoek geen verband tussen het gebruik van deze communicatiekenmerken en het gender van de spreker. Wanneer uit de resultaten zou blijken dat de geanalyseerde vrouwen alleen vrouwelijke kenmerken zouden gebruiken en de geanalyseerde mannen geen of significant minder van de aan de vrouwelijke spreekstijl toegekende kenmerken, is er duidelijk een verband aan te tonen tussen gender en spreekstijl. Dat is hier duidelijk niet het geval.

⁷ Totaal vrouwelijke kenmerken V: 72/6943 vs. M: 57/6354; LL = 0.67, $p > 0,05$

Een reden hiervoor, wat ook direct het antwoord op de deelvraag van dit scriptieonderzoek vormt, kan zijn dat de kenmerken minder *gender* gebonden zijn, maar eerder *genre* gebonden. Omdat alle toespraken uit het corpus behoren tot eenzelfde genre is het aannemelijk dat in al deze toespraken dezelfde kenmerken gebruikt zullen worden. Een voorbeeld hiervan is het stellen van vragen. Een van de uitgangspunten van de Algemene Beschouwingen is dat de sprekers reageren op elkaar en op de punten gepresenteerd door de coalitie. Vanuit dit uitgangspunt is het logisch om te veronderstellen dat de sprekers elkaar en vooral de minister-president vragen zullen stellen, en is het daardoor niet heel aannemelijk om dit kenmerk toe te schrijven aan alleen vrouwen. De resultaten uit de analyse bevestigen het idee dat dit kenmerk los staat van het gender van de spreker en meer gekoppeld is aan het type toespraak. Door de kenmerken te koppelen aan een genre in plaats van een gender ontstaat er een heel ander paradigma in de politieke communicatie, wat goed past bij het eigentijdse idee dat gender abstract is en bij het groeiende aantal personen dat zichzelf niet eenduidig mannelijk of vrouwelijk voelt. Dit idee staat loodrecht op de traditionele literatuur die stelt dat mannen en vrouwen een uiteenlopende manier van communiceren hebben en maakt de denkwijzen die hieruit voortgekomen zijn kwetsbaar. Dat uit dit onderzoek blijkt dat succesvolle vrouwelijke sprekers niet alleen maar aan de vrouwelijke spreekstijl toegekende communicatiekenmerken gebruiken in hun toespraak en dat mannelijke fractieleiders er niet voor terugdeinzen om vrouwelijke communicatiekenmerken te gebruiken toont aan dat er geen sterk verband is tussen het gebruik van communicatiekenmerken en gender. Traditionele literatuur op dit punt zou dus herzien moeten worden.

Een belangrijk discussiepunt en daarmee een kanttekening bij dit onderzoek, is dat het labelen en vervolgens tellen van uitingen niet tot een *eenduidige* conclusie kan leiden over verschillen in spreekstijlen van mannelijke en vrouwelijke fractieleiders. Het labelen van uitingen is immers geen exacte wetenschap: over iedere toekenning van een bepaald kenmerk aan een uiting valt te discussiëren. Zo blijkt uit dit onderzoek dat Halsema de afzwakkende taalelementen op een hele andere (vaak ironische) manier gebruikt dan bijvoorbeeld Sap. Ook zien we dat passief taalgebruik zonder de juiste sturing uit het onderzoek van Grebelsky-Lichtman op twee verschillende manier geïnterpreteerd kan worden. Het gebruik van een passieve zinsconstructie kan daarbij niet duidelijk toegeschreven kan worden aan de vrouwelijke spreekstijl maar aan de andere kant leidt het labelen van een verhullende manier van spreken als passief taalgebruik maar tot één uiting die als zodanig gelabeld kan worden. Ook bij het toekennen van de andere kenmerken aan bepaalde uitingen blijkt het lastig ze expliciet te koppelen aan de vrouwelijke spreekstijl. Het doen van verzoeken zou vanuit de literatuur toegeschreven zijn aan de vrouwelijke spreekstijl omdat het gebruik van dit kenmerk laat zien dat een vrouw zelf niet in staat is om in actie te komen en daarvoor een andere, wellicht grotere partij met meer invloed nodig heeft om een bepaalde verandering in gang te zetten. In de praktijk blijkt dat de vrouwen wiens toespraken geanalyseerd zijn in dit scriptieonderzoek juist verzoeken doen aan hun collega's als een manier om actie te eisen, wat juist vanuit de literatuur toegeschreven wordt aan de mannelijke manier van spreken. Ook de operationalisatie van het kenmerk *stellen van vragen* brengt problemen met zich mee. Er zijn veel verschillende typen vragen, maar veruit de meeste vragen die in dit scriptieonderzoek gelabeld zijn met dit kenmerk zijn retorische vragen. Deze vragen hebben in principe meer verbinding met de mannelijke spreekstijl omdat het stellen van deze vragen aantoont dat de spreker zelf weet hoe het echt zit, en dat er daarom geen specifiek antwoord verwacht wordt van een collega. Doordat de verschillende kenmerken zoveel verscheidenheid in gebruik tonen, is het maar de vraag of de cijfers die voortkomen uit de tellingen van de kenmerken een verschil kunnen aantonen in gebruik van mannelijke en vrouwelijke sprekers.

Het uitgangspunt van dit onderzoek is om aan de hand van een zelf samengesteld corpus te onderzoeken of de inzichten uit het onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017) betrekking hebben op Nederlandse politici. Omdat het onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017) niet op alle gebieden even nauwkeurig uiteengezet is, is het onderzoek deels geïnspireerd op haar methodische principes en theoretisch kader en deels op eigen interpretatie. De eindconclusie van haar onderzoek is dat de vrouwelijke politici, waar haar corpus uit opgebouwd is, vooral gebruik maken van mannelijke communicatiekenmerken in combinatie met vrouwelijke non-verbale kenmerken. Deze verbale en non-verbale kenmerken zijn door haarzelf op basis van (in haar optiek) relevante literatuur toegekend zijn aan ofwel mannelijke, ofwel vrouwelijke sprekers. Vrouwelijke politici maken dus wel gebruik van communicatiekenmerken toegekend aan de vrouwelijke spreekstijl, maar vooral ook van communicatiekenmerken toegekend aan de mannelijke spreekstijl. Deze uitkomst loopt parallel aan de uitkomst van dit scriptieonderzoek: de vrouwelijke (en de mannelijke) sprekers maken minimaal gebruik van de aan de vrouwelijke spreekstijl toegekende communicatiekenmerken

Een verschil tussen dit onderzoek en het onderzoek gedaan door Grebelsky-Lichtman (2017) is dat er in dit onderzoek ook een analyse is gedaan van vier mannelijke fractieleiders. Door ook te kiezen voor een aantal mannelijke sprekers kan een verschil tussen mannelijke en vrouwelijke sprekers aangeduid worden. Dit draagt bij aan nieuwe inzichten op het gebied van politieke communicatie, en het geeft een idee van de relevantie van het gebruik van een vaste set communicatiekenmerken. Een ander verschil is de grootte van het corpus. Gezien de omvang van dit onderzoek is ervoor gekozen om in totaal acht toespraken te analyseren, terwijl het corpus van Grebelsky-Lichtman (2017) bestaat uit 24 toespraken van 12 vrouwelijke politici. Ook dit beïnvloedt de manier waarop de inzichten uit het onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017) gelijk gesteld kunnen worden aan de inzichten opgedaan uit dit scriptieonderzoek. Een onderzoek met een groter corpus zou een andere uitkomst kunnen hebben.

Nader onderzoek, uitgevoerd op een uitgebreider corpus waarin ook de non-verbale uitingen geanalyseerd worden, zal uiteindelijk uit kunnen wijzen of communicatiekenmerken daadwerkelijk *genre* gebonden of *gender* gebonden zijn. Het is hierbij belangrijk dat dit corpus bestaat uit toespraken voortkomend uit verschillende genres van zowel mannen als vrouwen. Om te onderzoeken of dit idee algemeen geldt, is het zinnig om een corpus te vormen met toespraken van politici uit verschillende landen. Wel is het belangrijk dat de mannelijke en vrouwelijke politici dezelfde functie vervullen en onder vergelijkbare democratische omstandigheden kunnen spreken, zodat het onderzoek parallel loopt aan het onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017) en dit scriptieonderzoek.

Op basis van de getrokken conclusies kan er ook een uitspraak worden gedaan over de sterke en de minder sterke punten van het onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017):

- Een sterk punt van haar onderzoek is het uitgebreide corpus, bestaande uit vrouwen afkomstig uit verschillende landen. Hierdoor geeft haar onderzoek een breed beeld van de manier waarop vrouwen met verschillende nationaliteiten gebruik maken van een aanbod aan communicatiekenmerken.
- Een ander sterk punt is de manier waarop ze haar onderzoek uitgevoerd heeft, met verschillende getrainde mensen die de toespraken analyseren. Hierdoor bevat de analyse betrouwbaarheid en objectiviteit.
- Een zwak punt van haar onderzoek is het theoretisch kader waar haar onderzoek op gebaseerd is. Het kader is uitgebreid, maar het feit dat ze geen toelichting geeft over

de manier waarop de verschillende theorieën terugkomen in haar onderzoek en het gebrek aan duidelijke verwijzingen met relevante literatuur maakt haar onderzoek slecht gefundeerd en niet op alle gebieden even betrouwbaar.

- Een ander zwak punt is het aanbod aan kenmerken dat ze heeft toegekend aan de mannelijke en vrouwelijke spreekstijl. Sommige kenmerken zijn te inhoudelijk om een verschil tussen mannelijk en vrouwelijk spreken mee aan te duiden, bijvoorbeeld de kenmerken die betrekking hebben op het bespreken van onderwijskwesties of economische kwesties.
- Het laatste zwakke punt aan haar toespraak is het gebrek aan toelichting over de cijfers die uit haar analyses volgen. Door hier geen duidelijkheid over te scheppen is het haast onmogelijk om eenzelfde soort onderzoek uit te voeren, ondanks dat ze daar wel zelf toe oproept in haar eigen onderzoek, en dit maakt vervolgonderzoek minder waardevol.

Ondanks het feit dat het niet volledig mogelijk is geweest om het onderzoek van Grebelsky-Lichtman (2017) exact te repliceren door het toe te passen op een ander corpus, is er uiteindelijk een onderzoek neergezet dat deels geïnspireerd is op haar onderzoek en deels een eigen onderzoek is met betrouwbare resultaten en conclusies. Ik heb tijdens het analyseren van de toespraken gemerkt dat het toch goed mogelijk was om een helder en gefundeerd onderzoek op te zetten, maar de operationalisatie van de kenmerken bleek lastiger dan verwacht. Uiteindelijk is het belangrijk om rekening te houden met een mate van onbetrouwbaarheid omdat het onderzoek deels gefundeerd is op eigen interpretatie van de criteria waar de uitingen aan moeten voldoen om gelabeld te worden met een van de kenmerken, maar de resultaten uit dit onderzoek vormen wel degelijk een aanvulling op de bestaande kennis over dit onderwerp, politieke communicatie. Verder onderzoek waarbij een groter corpus wordt gebruikt met meer verschillende mannen en vrouwen uit de politiek, en een analyse uitgevoerd wordt door meerdere personen, kan mogelijk meer boeiende inzichten bieden in dit onderwerp. Wanneer dan ook de non-verbale uitingen onderzocht worden zal blijken of het een wereldwijd fenomeen is dat politieke vrouwen gebruik maken van een gemixt communicatiemodel bestaande uit vooral mannelijke verbale kenmerken en vrouwelijke non-verbale kenmerken.

Communiceren vrouwen anders dan mannen? Dat zou best het geval kunnen zijn, maar in het genre van de Algemene Beschouwingen lijkt dit op de onderzochte punten zeker niet of nauwelijks het geval te zijn en blijken traditioneel aangeschreven genderkenmerken een stuk lossers dan verwacht, zoals ook Grebelsky-Lichtman al eerder heeft aangetoond.

Bibliografie

- Elizabeth Aries. (1996). *Men and Women in Interaction: Reconsidering the Differences*. Oxford University Press.
- Braet, A. (2007). Retorische kritiek. Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Brooks, D.J. (2011). Testing the double standard for candidate emotionality: voter reactions to the tears and anger of male and female politicians. *The journal of politics*, 73 (2), 597–615.
- Brown, G., & Yule, G. (1983). Discourse Analysis. *Cambridge Textbooks in Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Buck, R. en VanLear, C.A. (2002). Verbal and nonverbal communication: distinguishing symbolic, spontaneous and pseudo-spontaneous nonverbal behavior. *Journal of communication*, 52 (3), 522–541
- Campbell, K.K. (1989). *Man cannot speak for her: a critical study of early feminist rhetoric*. Westport, CT: Praeger.
- Carlson, T. (2007). It's a man's world? *Journal of political marketing*, 6 (1), 41–67.
- Dixon, J., & Foster, A. (1997). Gender and Hedging: From Sex Differences to Situated Practice. *Journal of Psycholinguistic Research*, 26(1), 89-107.
- Dolan, K. (2010). The impact of gender stereotyped evaluations on support for women candidates. *Political behavior*, 32 (1), 69–88.
- Dubois, B., & Crouch, I. (1975). The question of tag questions in women's speech: They don't really use more of them, do they?. *Language in Society*, 4(3), 289-294.
- E-ANS. Elektronische versie van: W. Hasereyn, K. Romijn, G. Geerts e.a. (red.) (1997): *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Tweede, geheel herziene druk. Groningen [etc.]: Martinus Nijhoff Uitgevers. <http://ans.ruhosting.nl>.
- Fox, R.L. en Oxley, Z.M. (2003). Gender stereotyping in state executive elections: candidate selection and success. *The journal of politics*, 65 (3), 833–850.
- Gidengil, E., en Everitt, J. (2003). Conventional coverage/unconventional politicians: gender and media coverage of Canadian leaders' in debates, 1993, 1997, 2000. *Canadian journal of political science*, 36 (3), 559–577.
- Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. *Doubleday Anchors Books*; Garden City, N.Y.: Doubleday & Company.
- Grebelsky-Lichtman, T. (2015). The role of verbal and nonverbal behavior in televised political debates. *Journal of political marketing*, 15 (4), 362–387.

- Grebelsky-Lichtman, T. (2017). Female politicians: A mixed political communication model. *The Journal of International Communication*, 23(2), 272-297.
- Grebelsky-Lichtman, T & Katz, R. (2019). When a man debates a woman: Trump vs. Clinton in the first mixed gender presidential debates. *Journal of Gender Studies*, 28:6, 699-719.
- Greene, J.O. (2007). Formulating and producing verbal and nonverbal messages: an action assembly theory. In: B. B. Whaley, and W. Samter, ed. *Explaining communication: contemporary theories and exemplars*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 165–180.
- Gudykunst, W.B. (1998). *Bridging differences: effective intergroup communication*. 3rd ed. California: SAGE.
- Hall, P. (2009). The presidency and impression management. In: D. Brissett, C. Edgley, and R. A. Stebbins, ed. *Life as theater: a dramaturgical source book*. New York: Aldine de Gruyter, 365–377.
- Handelingen der Staten Generaal (2006). De Algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2007 (30800). Handelingen der Staten Generaal, Tweede Kamer, zittingsjaar 2006-2007, TK 5.
- Handelingen der Staten Generaal (2007). De Algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2008 (31200). Handelingen der Staten Generaal, Tweede Kamer, zittingsjaar 2007-2008, TK 3.
- Handelingen der Staten Generaal (2011). De Algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2012 (33000). Handelingen der Staten Generaal, Tweede Kamer, zittingsjaar 2011-2012, TK 2.
- Handelingen der Staten Generaal (2018). De Algemene politieke beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota voor het jaar 2019 (35000). Handelingen der Staten Generaal, Tweede Kamer, zittingsjaar 2018-2019, TK 2.
- Johansson, M. (2008). Presentation of the political self: commitment in electoral media dialogue. *Journal of language and social psychology*, 27 (4), 397–408.
- Johnson, D.I. (2005). Feminine style in presidential debate discourse, 1960–2000. *Communication Quarterly*, 53 (1), 3–20.
- Johnson, J. L. (1980). Questions and role responsibility in four professional meetings. *Anthropological Linguistics*, 22, 66-76.
- Jong, J. de & M. van Leeuwen (2011). Pianostemmers in estafettedienst. De stenografische verslagen van Kamerdebatten. *Onze Taal* 80(9), 224-227.
- Lakoff, R. (1973). Language and woman's place. *Language in society*, 2 (1), 45-80.

- Landtsheer, C.L.D., De Vries, P., and Vertessen, D. (2008). Political impression management: how metaphors, sound bites, appearance effectiveness, and personality traits can win elections. *Journal of political marketing*, 7 (3–4), 217–238.
- McGinley, A.C. (2009). Hillary Clinton, Sarah Palin, and Michelle Obama: performing gender, race, and class on the campaign trail. *Denver University Law Review*, 86, 709–725.
- Pratto, F., en Walker, A. (2004). The bases of gendered power. In: A. H. Eagly, A. E. Beall, and R. J. Sternberg, ed. *The psychology of gender*. New York: The Guilford Press, 242–268.
- Schneider, M.C. (2014). Gender-based strategies on candidate websites. *Journal of political marketing*, 13 (4), 264–290.
- Stiles, W.B. (1992). *Describing talk: a taxonomy of verbal response modes*. Newbury Park, CA: Sage.
- Suleiman, C. en O’Connell, D.C. (2007). Gender differences in the media interviews of Bill and Hillary Clinton. *Journal of psychological research*, 37, 33–48.
- Tannen, D. (1990). *You just don't understand: Women and men in conversation*. New York: Morrow.
- Vigil, T.R. (2014) Feminine Views in the Feminine Style: Convention Speeches by Presidential Nominees' Spouses. *Southern Communication Journal*, 79 (4), 327-346.
- West, C and Zimmerman, D.H. (1987). Doing Gender. *Gender & Society*, 1(2), 125–151.